

મોક્ષપત્રિકાના પુસ્તક નં. ૨૧ માંથી

હું કોણ ?

Who am I ?

[શ્રેણીમાં ઘણું.]

તંત્રી અને પ્રકાશક
રામશંકર મોનજી ભટ્ટ
મોક્ષમંદિર-અમલીવાદ.

આવૃત્તી ૧ લી.]

ગંચત ૧૯૯૬.

[પ્રત ૧૫૦૦

કીંમત ૦-૪-૦]

સને ૧૯૪૦

[પોસ્ટેજ ૦-૦-૬.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી સાહિત્ય વિભાગ]

અનક્રમાંક ૨૨૧૫ વિભાગ ૦૮૦

ગ્રંથનામ ડૉ. શ્રી. ૧

વર્ગિક ૪૬

આત્માના રસીક

ઝહેનો અને ભાઈઓ !

આ માસપત્રના નામ -

થાય;

તો મોક્ષપત્રિકા નામનું માસીક મંગાવીને વાંચો ! લવાજમ માત્ર ૨-૩-૦ છે. મહા માસથી ચાલુ થાય છે. એક વરસ મંગાવીને ખાત્રી કરો ! વી. પી. નહીં થાય. ૨-૩-૦ નો મનીઓર્ડર કરો.

૨ આ એકાદશસ્કંધના ૨૦ મા અધ્યાયમાંથી લીધું છે. અત્યારે મોક્ષ પત્રિકાનું ૨૧ મું વરસ ચાલે છે. પાછલી સાલના અંકેની ફાઈલો, પાકા પુંઠાથી બંધાવેલી, ૨-૬-૦ માં આપવામાં આવે છે. બહારગામને પોસ્ટેજ છ આના જુદું. વાંચવા જેવી વસ્તુ છે. આ ઉપરાંત ઘણાં પુસ્તકો અહીંથી બહાર પડ્યા કરે છે. લીસ્ટ છેલ્લા પુંઠા ઉપર છે.

૩ એકાદશસ્કંધના અધ્યાય ૧ થી ૧૧ નું અને અધ્યાય ૧૧ થી ૧૮ સુધીનું, એમ બે મોટાં દળદાર પુસ્તકો, ચિત્રો અનુક્રમણિકા વિગેરેથી શણગારેલાં, તૈયાર થઈ ગયાં છે. દરેક પુસ્તકના રૂપૈયા ૬) છે. પોસ્ટેજ રૂ. ૧-૦-૦ જુદું. ઘરમાં રાખવા જેવાં ઘરણાં છે.

તંત્રી.

અમદાવાદ—ધી “ડાયમંડ જ્યુબિલી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં, પરીખ સુરેશચંદ્ર પોપટલાલે છાપ્યું.

હું કોણ ? - Who am I ?

લેખક અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ડે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

અમદાવાદ-થી ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, સુરેશચંદ્ર પોપટલાલે છાપ્યું. સને ૧૯૪૦

બહાલાં સ્ત્રી-પુરુષો !

આ માનવદેહમાં, આપણે ૨૫-૫૦ કે સો વરસ રહીએ; પણ ‘હું કોણ ?’ ‘Who am I ?’-તેનો વિચાર કરવા, આપણને અવકાશ મળતી નથી. ‘હું’ એટલે- ‘મારું નામ રમેશભાઈ, આપનું નામ દુલાભાઈ, ડાહીનો દિકરો, અને ગાંડીનો ધણી !’ એટલુંજ આપણે જાણીએ છઈએ. એટલામાંજ આપણે રહીએ છઈએ. એટલામાંજ આપણો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. આટલાથીજ આપણે આપણને સુખીદુઃખી માનવીએ છઈએ. આત્માના અનુભવીઓ, કહે છે કે-‘એટલોજ ‘હું’ નથી. ‘હું’ તેથી ઘણો મોટો છે. આ નામરૂપવાળો, જે ‘હું’ દેખાય છે; તે ડાહ્યો કમરો-શમદમાદિ ઉત્તમ લક્ષણવાળો, સાચો માણસ બની જાય; તો-અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥૧॥ [બ્રહ્મસૂત્ર]-તો તે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાનો અધિકારી થાય છે.

પુસ્તક ૨૧ ના બાહરવાના અંક ૮ માં, જે મેં કહ્યું છે-તે હવે બાવથી સાંભળો—

એકાદશસ્કંધ

અધ્યાય ૨૦ મો. ચાલુ

[ગયા અંકના ૧૯૬૮ માં પાનાથી આગળ.]

બારમા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે. પણ બારમો શ્લોક શું છે ? તેનો અર્થ ફરી સાંભળો—

અર્થ—આવી રીતે મનુષ્ય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિનાં સાધન રૂપ છે. નરકના જીવ, જેમ મનુષ્ય દેહને ઇચ્છે છે; તેમ સ્વર્ગના જીવ પણ, મનુષ્ય દેહને ઇચ્છે છે. કારણ કે મનુષ્ય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિનાં સાધનરૂપ છે. દેવ શરીરથી અથવા નારકી શરીરથી, જ્ઞાન તથા ભક્તિ થતાં નથી. [૧૨]

આ અર્થના શબ્દશબ્દમાં, સમજવાનું ઘણું છે; માટે આ અર્થ, જે ત્રણ વખત વાંચી જાઓ. ૧૯૬૮ મેં પાને થોડું વિવેચન કર્યું છે. તેના અંતમાં-કહ્યું છે કે-‘વિષય સુખનાં ડહાપણને-સમજણને-જ્ઞાનને, અમે અને અમારા જેવા કોઈ સંત પુરુષો, સાંજે ગણતા નથી.’

વાત્સાયનનાં સૂત્રોમાં, મમ્મટના અને જગન્નાથ કવિના રસગંગાધરમાં, શૃંગાર રસનો મહિમા બહુ ગાયો છે. કવિઓએ સાહિત્યને બદલે, સ્ત્રીના મુખને ચંદ્ર સાથે સરખાવીને, શૃંગારરસને છલકાવ્યો છે. તો પણ જગતનો ઇતિહાસ એમ કહે છે કે-સમગ્ર સૃષ્ટિ ના મંત પુરુષોનો એવો મત છે કે-‘બસ ! શૃંગારની વાતોને, સંસારમાં પડી મેલો ! ઇંદ્રના

સુખને પણ, ઠોકર મારે. માનવતાનો અમોક્ષો અથવા અંતીમ લાભ, સંસારનાં સુખોથી જુદો છે. મોક્ષનું દ્વાર વૈરાગ્ય માટે ખુલ્લું છે. વિલાસ માટે બંધ છે.’

બકરું કાઢતાં પેકું ઊંટ—પ્રજ્ઞના પ્રવાહને ચાલુ રાખવા માટે, પ્રાણીઓને વિષયસુખ ભોગવવાની રજા, પ્રભુએ આપી છે. તે પણ અમુક હદે ! દાળશાકમાં મીઠું મરચું નાંખવાની જરૂર છે. પણ તે જોઈએ; એટલુંજ નાંખાય. સાકર ઘણીજ ગળી વસ્તુ છે; પણ દુધપાકમાં જોઈએ એટલીજ નાંખાય છે. સાકરના કોથળા ભર્યા હોય; પણ બેપરવાઈ ખીલકુલ કામ ન આવે. કોઈ એમ શંકા કરે; કે સાકર જેવી વસ્તુ પાકને બગાડતી હશે ? તો શેર દુધમાં શેર સાકર નાંખીને, પી જુઓ—ખાત્રી કરો. તાત્પર્ય—વધારે પડતું વિષય-સુખ ભોગવનારાં, માનવતાને જીંડે હાલે મારી નાંખે છે. ઝાંજવાના જળથી, તૃપા છીપતી નથી. તો પણ જે મૃગો, ઝાંજવાનાં પાણી પીવાને, દોડે છે; તેમને થાક લાગે છે.

હું કોણ ?—આ શ્લોકમાં દેહનો મહિમા બતાવ્યો છે. તે માત્ર દેહનો મહિમા નથી; પણ દેહમાં ‘હું’ છે. તેનો મહિમા દેહ સાથે છે. દેહ સાથે હું હોય; તો દેહની કીંમત થાય છે. દેહમાંથી હું નીકળી જાય; તો દેહને બાળી દેવો જોઈએ. બાળતાં વાર લાગે; તો દેહ ગંધાઈ ઉડે. ત્યારે આ હું કોણ ? હું ના બે પ્રકાર છે. એક દશ્ય હું; અને એક અદશ્ય હું. દશ્ય હું, તે લૌકિક વ્યવહારમાં મનુષ્ય તરીકે દેખાય છે; અને અદશ્ય હું, તે આત્મા છે. દશ્ય હું બરાબર સમજાય; તો પછી અદશ્ય હુંની ઓળખાણ થાય. દશ્ય હું, એટલે માણસ. હું માણસ તરીકે બરાબર છઉં કે નહીં; તેનો વિચાર પ્રથમ કરીએ—

દશ્ય હું એટલે માણસ. માણસ કેવો હોવો જોઈએ; તે પ્રથમ સાંભળો—

ધર્મોમાં પરમાત્માને પામવા, સર્વત્ર પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. પરમાત્માને જાણવા, સર્વ ધર્મોમાં કથા વાર્તા વિગેરે થઈ રહ્યાં છે; તો પણ સમજી માણસો સમજી શકે છે કે—સોએ પંચાણુ ટકા, સ્ત્રી પુરુષો, પાણીમાં મુડીઓ ભરી રહ્યાં છે. દીવાસળીમાં પ્રકાશ ભર્યો છે; પણ અવળી દીવાસળી ઘસનારને, પ્રકાશ મળી શકતો નથી. જે દીવાસળીનો ગંધરૂપ ખરી પડ્યો હોય; તે દીવાસળી ઘસતાં પણ, પ્રકાશ મળી શકતો નથી. માતાના સ્તનમાં દુધ ભર્યું છે; પણ જે બાળક માતાના હાથ ચાટે; અથવા પગ ચાટે; તે બાળકના મુખમાં, દુધ જઈ શકતું નથી. તાત્પર્ય—જે પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે; તે પ્રયત્નમાં, ક્યાં ભૂલ છે; તે સૌએ જાણી લેવું જોઈએ. પટારામાં લક્ષ્મી ભરી છે; પણ પટારાની કુંચી, હાથ લાગી ન હોય; તો પટારો ઉઘડતો નથી. અનેક તત્ત્વવિદ્ પુરુષોએ, નિર્ણય કરીને કહ્યું છે કે ‘તારે પરમાત્માનું કામ હોય; તો તું પ્રથમ, તુંને જાણ. પોતે પોતાને ઓળખવો; એજ પરમાત્માને ઓળખવાની ચાવી છે.’ આ શબ્દનો ખીજી રીતે અર્થ કરીએ; તો એમ કહેવાય કે—સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન (પોતાનું જ્ઞાન), પોતાને પ્રથમ હોવું જોઈએ.

માણસ તરીકે—આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે—હું પોતે—એટલે—‘મારું’ નામ રમેશભાઈ, દુલાભાઈનો પુત્ર, ઉંમર વરસ પંચાવન, રહેવાશી મુંબઈ. કાલ્યાદેવી નં. ૩૫૧. જ્ઞાતે ભાટીયા વિગેરે—વિગેરે.’ આપણા ઓળખીતા, આપણને આ નામથી ઓળખે છે. અજાણ્યા લોકોને ઓળખાણ આપતી વખતે પણ, આપણે—‘મારું’ નામ રમેશભાઈ વિગેરે શબ્દોથી, ઓળખાણ આપીએ છીએ. પરણવા જઈએ; તો ત્યાં પણ, આ નામ ચાલે છે. આપણી સ્ત્રી પણ, આ નામ સાંભળીને શરમાય છે; મંદ મંદ હસે છે. આ નામથી કોઈ આપ-

છુને ખોલાવે; તો આપણે જવાબ આપીએ છઈએ. આ નામની કોઈ નિંદા કરે; તો તેની સાથે લડીએ છઈએ. આ નામની કોઈ પ્રશંસા કરે; તેને લાડુ જલેખી દઈએ છઈએ. આ નામની સાથે, આપણું રૂપ પણ છે. રૂપ એટલે આપણી અમુક પ્રકારની—કાળી ગોરી—આકૃતિ. આ નામ અને રૂપ ઉપર, આપણો સવળો લૌકિક વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. ધરત્યાર તજીને બાવા થએલાઓને પણ, નવા નામનાં લેખલ, મારવાં પડે છે. લેખલ વિના દાગીનો ખોવાઈ જાય. તેઓને પણ નામ રૂપાદિમાં, સોએ પંચાણું ટકા, મોહ હોય છે. આ નામમાં અને રૂપમાં, આપણે એટલાં બધાં તલ્લીન છઈએ; કે—તેથી આગળ કાંઈ છે—કે નહીં? તે જોવા આપણે નવરાં નથી. કદિ જોવા નવરાં હોઈએ; તો પ્રયત્ન સવળો છે કે અવળો છે? તે પણ આપણે જાણતાં નથી. બસ! આટલે આવીને ઉભાં રહો. [આટલું સમજાય છે કે નહીં? ન સમજાય; તો ઉપરનું વિવેચન, ફરી વાંચો. સમજાય તો આગળ વાંચો.] આ નામ રૂપ વાળો જે હું, તે લૌકિક હું છઉં. તે માણસ કહેવાય છે. આ સંસારનાં કામકાજને પહોંચી વળવા માટે, હું લૌકિક બન્યો છઉં. આ લૌકિક વ્યવહારમાં, હું કોઈને ‘પિતા’ કહું છઉં; અને કોઈ મને ‘પિતા’ કહે છે. કોઈ મને ‘પતિ’ કહે છે; અને હું, તેને ‘પ્રિયા’ કહું છઉં. કોઈ મને ‘શેઠ’ કહે છે; હું કોઈને ‘શેઠ’ કહું છઉં વિગેરે. ધન વિના અને સ્ત્રી વિના સંસાર ચાલતો નથી; માટે સંસારનાં સુખ ભોગવવા; હું ધન પાછળ, અને સ્ત્રીની પાછળ લાગ્યો છઉં. ‘આ બે વસ્તુજ સંસારમાં શ્રેષ્ઠ છે;’ એમ હું માની રહ્યો છઉં. કોઈપણ કાર્યનો આરંભ કરતાં, તે કાર્યની વ્યવસ્થા માટે, અમુક અમુક નિયમો હોય છે. લૌકિક ‘હું’ એ, એટલે માણસે, આ સંસારમાં, કેવી રીતે વર્તવું; તે બાબત, મનવાદિએ કાયદા બાંધી આપ્યા છે. આ નિયમો જ્યારે જાણવામાં આવે; ત્યારે ખાત્રી થાય કે—નામરૂપવાળો જે હું, તે મનુજ (મનુનો વંશજ) અથવા માણસ. માણસે પાળવાના ધર્મ, શા શા છે: એમ આગળ વાંચતાં, સોએ પંચાણું ટકાને ખાત્રી થાય છે કે—આપણે હજી મનુષ્ય પણ નથી. અરે! એક નાટકશાળાના ખેલાડી જેટલી પણ, આપણામાં સમજ નથી. નાટક ખોટું; પણ ખેલમાં ઉતર્યાં હોય; તેમણે ખોતાને ભજવવાના પાર્ટ, બરાબર ભજવવા જોઈએ. રેઢીયાર એકટર નાટકશાળામાં કામ આવતો નથી. તેમ રેઢીયાર લૌકિક હું—માણસ તરીકે હું—આ સંસારમાં કામ આવતો નથી. રાજ્યાસન ઉપર બેસનારો એક રાજા, અથવા ધર્મીસન ઉપર બેસનારો એક સંત—પણ, સંસારની રંગભૂમિનો એક એકટર છે. તેણે પણ ખોતાને ભજવવાના પાર્ટ, બરાબર ભજવવા જોઈએ. તે પણ રેઢીયાર હોય; તો સંસારમાં કામના નથી. તાત્પર્ય—સંસારમાં માણસ તરીકે રહેવું હોય; તે પિતા હોય; તો તેણે સાચા પિતા થવું જોઈએ. તે પુત્ર હોય; તો તેણે સાચા પુત્ર થવું જોઈએ. તે સ્ત્રી હોય; તો તેણે સાચી સ્ત્રી થવું જોઈએ. તે નોકર હોય; તો તેણે નોકરના ધર્મ જાણીને, સાચા નોકર થવું જોઈએ. નાટકનો એક ખેલાડી, ભર્તૃહરિ થઈને આવે છે; તે આખેહુલ ભર્તૃહરિ બને છે; અને પિંગળા થાય છે; તે પુરુષ હોય છે; તોપણ કમખામાં ચીંથરાના હુચા ઘાલીને, અને વાણીમાં માધુય ભરીને, સ્ત્રીનો પાર્ટ ભજવે છે. નાટક ઘડી તડીનું છે; ખોટું છે; છતાં ખેલ કરનારા, ખોતાના કર્તવ્યમાં, ગફલત કરતા નથી. તો પછી સંસારના ખેલાડીઓએ, ગફલત કાં કરવી? કાં સાચા મનુષ્ય ન થવું? આ સંસારમાં માણસને, માણસપણાના પાદ ભણાવવા, સાક્ષાત્ નારાયણ, શ્રીરામરૂપે અને શ્રીકૃષ્ણરૂપે પધાર્યા. શ્રીરામને રાજ્યાભિષેકની તૈયારી થઈ રહી હતી. છતાં વનવા-

સંની આજ્ઞા થઇ. તો તે પણ, શિરોમાન્ય કરી. મરતાં મરતાં દશરથ સુમંતને કહે છે કે—દોલક કાંસીનેડાં તૈયાર કરો—

ચોપાઈ

રાજ સુનાઇ દીન્દ વનવાસુ, સુનિ મન ભયેઉ ન હર્ષ હરાસુ;

સો સુત ગિછુરત ગમે ન પ્રાણા, કો પાપી યડ મોહી સમાના.

x

x

x

x

x

પુનિ પુનિ પૂછત મંત્રિહિ રાઉ, પ્રીતમ સુવન સંદેશ સુનાઉ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૫ A]

પિતાની રાજગાદીના વારસ, કેવી રીતે થવાય? યુવરાજમાં કેટલી સહનશીલતા, અને કેવી આજ્ઞાપાલકવૃત્તિ હોવી જોઈએ; તે શ્રીરામે જગત્ને શીખવ્યું. મોટાભાઈએ નાનાભાઈઓ પ્રત્યે, કેવું વર્તન રખાય; તે શ્રીરામે જગત્ને શીખવ્યું. નાનાભાઈઓએ મોટા ભાઈ પ્રત્યે, કેમ રહેવાય; તે ભરતે અને લક્ષણે શીખવ્યું. જુવાન ભાભા સાથે રહેવાનો પ્રસંગ આવે; ત્યારે કેવી રીતે રહેવાય; ‘ઉપર કબ્બડુ ન સીય નિહારી;’ તે લક્ષ્મણે જગત્ને વિદિત કર્યું. પતિ પત્નીનો પ્રેમ કેવો હોય; તે શ્રીરામે અને સીતાએ, જગત્ને વિદિત કર્યું. આ ભાવ ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિતમાં ગાઇ યતાવ્યો છે. સીતાના વિયોગમાં રામ રોધ પડ્યા હતા. એમ પણ કવિ બોલ્યા હતા કે—

પ્રિયાનાશો કૃત્સ્નં, કિલ જગદરણ્યં હિ ભવતિ ॥૩૦॥

જગજીર્ણારણ્યં, ભવતિ ચ કલત્રવ્યુપરમે ॥૩૮॥ [અંક ૬ કો.]

અર્થ—સ્ત્રીના નાશથી આ આખું જગત્, અરણ્ય જેવું લાગે છે. [૩૦] સ્ત્રીના મરણ પછી, આ જગત્ એક ઉજડ મેદાન જેવું લાગે છે [૩૮]

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નવમો સ્કંધ. અ. ૧૧ માં. શ્રીરામચરિત્ર ગાતાં ગાતાં, સીતાજીના વિયોગની વાત કરતાં, ત્યાગીઓમાં ઉત્તમ શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—

સ્ત્રીપુંપ્રસંગ ણતાદૃક્, સર્વત્ર ત્રાસમાવહઃ ॥

અપીશ્વરાણાં કિમુત, ગ્રામ્યસ્ય ગૃહચેતસઃ ॥૧૭॥

અર્થ—સૌને સાધારણ જણાતો એવો, પતિ પત્નીનો પ્રસંગ, ઈશ્વર કેટિના પુરૂષાને પણ, પીડે છે. ત્યારે પામર માણસને પીડે; તેમાં શી નવાઈ? [૧૭]

આ સાંભળીને આપને એમ લાગે; કે—‘શું યોગવાસિષ્ઠના સાંભળનારા શ્રીરામને પણ, આવો મોહ? ત્યારે તે ભગવાન શાના?’ તેનો ઉત્તર એટલોજ—કે-તે દશરથના પુત્ર બન્યા હતા. પુત્ર તરીકે ખેલ કરી યતાવ્યો. ભરતના મોટાભાઈ તરીકે, ખેલ કરી યતાવ્યો. સીતાના પતિદેવ હતા. તો પતિ તરીકેનો ખેલ કરી યતાવ્યો. નાટક શરૂ કર્યા પહેલાં, અને નાટક રમી રહ્યા પછી—નથી કોઇ સિદ્ધરાજ, કે નથી કોઇ રાણકદેવી! સૌ એકજ કંપનીના એકટરો છે. આ સંસાર પણ, મોટા પાયા પર રચાયેલું, એક નાટક છે. જન્મ્યા પહેલાં અને મુવા પછી, નથી કોઇ કોઇનો બાપ; કે નથી કોઇ કોઇની સ્ત્રી. વચ્ચે ખેલમાં ઉતર્યા; ત્યારે સૌ આવી મળ્યાં. સંસાર નાટકના સૂત્રધાર, મન્વાદિની આજ્ઞા પ્રમાણે, સૌએ ખેલ બરાબર ભજવવો જોઈએ. કોઇ કોઇનું નથી; માટે આ સંસાર, ચોખ્ખો અનાસકત કર્મયોગ છે.

શ્રીકૃષ્ણની વાત પણ એવીજ છે. કહેતાં શેષ થાકે; તો હું શું કહું ! આપને દશમ સ્કંધની ટિકા લખી આપી છે. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ યશોદા પાસે, કેવા લાડકા બાળક ! ગોપી-કાઓ પાસે, કેવા ચતુર શીરોમણી કામદેવ જેવા ! મીત્રા સાથે મિત્ર ! કંસના મલ્લો પાસે મલ્લ ! અને કંસ પાસે પાકા દુશ્મન ! કારાગ્રહમાં વસુદેવ દેવકી પાસે જતાં x x બસ ! x વધારે ન બોલી શકું ! x x એ વખતનો દેખાવ-ધણેજ કરણ ! x x x ઘડી ધૂન થવાઘી. x x x

‘ હરિહરિ રાધાકૃષ્ણ, ગોવિંદ ગોપાલ વાસુદેવ. ’

થવાઘી-થવાઘી x x x

આતો જેનાં નાનાં બાળક, પોતાથી વિખુટાં પડ્યાં હોય; તે જાણે ! પ્રભુએ માંડ માંડ માતાપિતાના મનનું સમાધાન કર્યું. વળી શ્રી કૃષ્ણ બળદેવજીના નાનાભાઈ. તો નાના-ભાઈએ મોટાભાઈ પાસે કેમ રહેવાય ? તે પણ શીખવ્યું. પછી સાંદિપીની ઋષિના આશ્ર-મમાં જગતો નાથ, એક વિદ્યાર્થી-એક બ્રહ્મચારી ! પછી જરાસંઘાદિનો નાશ કરવા, પ્રભુ મોટા યોદ્ધા બન્યા. પ્રભુ આપણને સૂચવે છે કે-‘જ્યાં જેવું કામ, ત્યાં તેવા બનો. અને તેમાં અનાસકત રહીને, તે કામ કરો !’ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓના ધણા પ્રસંગો છે; પણ તેમાં સત્યભામાને લગીર પણ ભૂલવાં નહીં. તે એવાં આકરાં, કે બાપાજીને પણ ધમકાવે; ઉંચા નીચા કરે. તો બાપોજી તેના ઠપકા પણ સાંભળે; વિગેરે વિગેરે. અનેક સાધુમંત, આચાર્યો અને ભક્ત, સંસારમાં રહેવાની પોતાની રહેણી કરણીથી, માનવતાના પાક, પ્રજ્ઞને શીખવે છે. [ધીમે ધીમે સમજીને વાંચો !]

સૌને કેરી ગમે છે; પણ સડી ગએલી કેરી ગમતી નથી. તેમ જગતને માણસ ગમે છે; પણ સડી ગએલો માણસ ગમતો નથી. ઘડી ઘડીમાં કામ-ક્રોધ કે લોભના ઉભરા આવે; એવા માણસને જગત ફેંકી દેવા ખુશી છે. જગતને કેવો માણસ ગમે છે; તે સાંભળો—

વસંતતિલકા.

व्यायामवेदमनि शिरः सिकताभिषिक्तं, नेत्रे नते परकलत्रविलोकनेन ।

श्रान्तश्च दक्षिणकरोऽविरतप्रदानै-रेतत् त्रयं भुविनितांतमुदावहं मे ॥

અર્થ—અખાડામાં રેતીથી ભરાઈ ગએલું જેનું માથું (એટલે શરવીર), પર સ્ત્રીને દેખતાં, જેની આંખો નીચી નમી પડે; અને આપવું આપવું અને આપવું, એમાંજ પોતાની લક્ષ્મીની સફળતા માનનાર, એવો નર, મને બહુ આનંદ ઉપજાવે છે.

તાત્પર્ય—આ દેખાય છે તે મનુષ્ય છે; પણ મનુષ્ય તરીકે કેવી રીતે જીવવું; તે ખાસ જાણવું જોઈએ. સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ, પરધર્મો ભયાવહઃ પોતાનું કર્તવ્ય-ધંધો-વાંકો ચૂંકો હોય; તોપણ તે ઉત્તમ છે. રોહિદાસ ચમાર હતા, સજનો કસાઈ હતા. તેમ સ્ત્રીનો અવતાર. સ્વધર્મ પાળતાં, મોત સુધીના દુઃખને ગણકારવું નહીં. સુવર્ણ અગ્નિમાં ચોખ્ખું થાય છે; બળી જતું નથી. મયૂરધ્વજ, સુધન્વા, આદિ જે ભક્તો, મહાભારતના યુદ્ધમાં પ્રભુને નહોતા મળ્યા; તેમને મળવા, પ્રભુ અશ્વમેધ યજ્ઞને બદલે, અર્જુન સાથે નીકળ્યા હતા.

મનુષ્ય અથવા મનુષ્ય અવતાર, એક અજગવરતુ છે. માટે માણસ શું છે ? તેનો હજી વિચાર કરીએ. માણસ સુધરે; તો આત્માને શોધતાં વાર નથી.

II. માણસ—‘હું એક છઉં; છતાં અનેક થાઉં;’ એવી ઈચ્છા પ્રભુને થતાં, એકમાંથી આ આખો સંસાર ઉત્પન્ન થયો. પરમાત્માની અનેક કૃતિઓમાં માણસરૂપી જે કૃતિ થઈ; તે

અદ્ભૂત કૃતિ હરી છે. અત્યારે વીજળી, વરાળ વિગેરે આશ્ચર્ય પમાડે એવા અખતરા, મનુષ્યોએ જગત્ પાસે મુક્યા છે. આ અદ્ભૂત અખતરોનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં, માણસને ખાત્રી થાય છે કે—આ અદ્ભૂતોના કરતાં પણ, માણસ વધારે અદ્ભૂત છે. દુનિયાની સાત અજાયબભરેલી વસ્તુઓમાં પણ, માણસ વધારે અજાયબ છે.

ચિત્રં-નભશ્ચિત્રં ઉદ્દર્મિરંબુધિસ્-ચિત્રોઽશુમાન્ સર્વકલઃ શશી તથા ।

ચિત્રો વનાન્તોઽપિ ચ તુંગસાનુમાન્, સર્વેષ્વહં ચિત્રતમસ્તુ ચેતનઃ ॥

અર્થ—આકાશ આશ્ચર્યકારક છે. ઉછળતા તરંગનો સમુદ્ર આશ્ચર્યકારક છે. સૂર્ય તથા સર્વ કળાઓથી ભરપૂર ચંદ્ર પણ, આશ્ચર્યકારક છે. વનપ્રદેશ અને પર્વતોનો પ્રદેશ પણ આશ્ચર્યકારક છે. પણ આ બધાં આશ્ચર્યોમાં, હું પોતે કે—જે ચૈતન્યરૂપ છઉં, સર્વનો દ્રષ્ટા છઉં; તે સર્વથી પરમ આશ્ચર્યરૂપ છઉં.

માણસને આ અદ્ભૂતતા આપનાર, તેનો પોતાનો વિવેક (discrimination), અને વિચાર છે. પ્રભુની પહેલી કૃતિ બ્રહ્મા. બ્રહ્માની કૃતિ—સ્વાયંભુ મનુ અને સત્સૂયા નામનું, પુરૂષ સ્ત્રીનું જોડું. આ મનુના પુત્રો, તે મનુજ. પોતાના પરિવારે, આ સંસારમાં સુખી થવા માટે, કેવી રીતે વર્તવું; તેના કાયદા મનુએ બાંધી આપ્યા. તે શાસ્ત્ર મનુસ્મૃતિને નામે ઓળખાય છે. આ શાસ્ત્ર વાંચ્યા પછી ખાત્રી થાય છે કે—માત્ર લાથપગવાળો માણસ નહીં; પણ જંતીમાં માણસાઇ હોય; તે માણસ છે. ગળપણ વિનાનો ગોળ નકામો; તેમ માણસાઈ વિનાનો માનવી નકામો. માણસાઈ એટલે મનુએ બાંધી આપેલા ધારા પ્રમાણે, તૈયાર કરેલું માનવજીવન. ગમે તે ધર્મમાં દાખલ થવાની ના નથી; પણ તે ધર્મના અનુયાયી થવા પહેલાં; તમારે માણસ થવું પડે. તમે પોતે માણસજ ન હો; તો ધર્મનો ઉપદેશ નકામો છે. ઉલટું અવળું સમજાય. માણસાઇ એટલે રહેણીકરણી.

દોહરો—પશુકી પેઝની હોત, નરકી કછુ ન હોત;

નર જે શુભ કરણી કરે; તો નરનારાયણ હોત—સીયાવરં

પશુ જીવે ત્યાં સુધી કામ આપે; અને મરે તોપણ, તેના આમડામાંથી પેઝની (જેડા) અને. અને માનવી મરે; ત્યારે તેને જાળવાનો પાંચ દસ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. તેનું લાડકું આમડું કામ આપે નહીં. આમ છે; તોપણ, માણસ જ્યારે જીવતો હોય છે; ત્યારે જે શુભ કરણી (સત્કર્મ) કરી લે; તો નર (માણસ) નારાયણ અને. પ્રભુરૂપ બની જાય.

પૌરુષાત્ વશ્યતે સિદ્ધિઃ—આત્મકલ્યાણ માટે જે પુરૂષાર્થ કરે; તે સ્ત્રી હોય; કે પુરૂષ હોય; પણ તે પુરૂષ છે. આવા માનવ પુરૂષો, પોતાના પુરૂષાર્થથી અનેક સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. સિદ્ધિઓને પણ જ્ઞાનદારાં શુદ્ધક જેઠને, તેમાં ન લોભાતાં, પરમપદને માણસ પામે છે. **અથાતો-અથ+અતઃ—**આ બધાં પછી, પરમપદ પ્રાપ્ત થાય.

જડવાદી દુનિયા પણ, માણસ માટે એમ કહે છે કે—‘He can make mountains move; and enchant nature.’ અર્થ—માણસ પહાડોને ચલાવી શકે છે; અને કુદરતને લલચાવી શકે છે; પોતાને આધીન વર્તીવી શકે છે. ડૉ. સ્માઇલ્સ કહે છે કે—‘Patience and persevience change mulberry leaves, into satin.’ અર્થ—ખંત અને સતત ઉદ્યોગથી, કાશેટો શેતુરના પાંદડામાંથી, રેશમ બનાવી શકે છે. તો ખંત અને સતત ઉદ્યોગથી, માણસ શું ન કરી શકે ?

આફત—માનવજીવન ઉમદા છે; પણ તેમાં આફતનાં વાળાં વાગતાં રહે છે. ઉત્તમ સંસ્કારોથી, દૃઢ નહીં થએલાં અંતઃકરણોને, આફત ગભરાવી દે છે; ધ્રુમવી દે છે. ગભરાઈ જતાં આફત વધારે ગભરાવે છે.^૧ ‘આફત માનવીને અમર કરે છે.’^૨ ‘આફત ન હોય; તો મરદો ઝઝૂમે ક્યાં ?’ એવાં પ્રમાણપત્રો સામે રાખીને, માણસે આફતની સામે થવું. પ્રતાપ રાણીને કહે છે કે—

‘સેવા કરો સૌ કોઈની, સમજાય આફતમાં.

જોડી ખુમારી હોય—તો પલટાય આફતમાં.

પાપી થકી પરમેશ, પણ, પૂજાય આફતમાં.’

આફત મનુષ્યની કસોટી છે. આ વ્યાખ્યામાં અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મીથ બોલે છે કે—

Aromatic plants, bestow no spicy

Fragrance, where they grow.

But crushed and trodden, to the ground.

Their balmy sweets, spread around.

અર્થ—ગુલાબ, મોગરો વિગેરે સુગંધીદાર પુષ્પો, જ્યાં ઉગે છે; ત્યાં તેઓ તીવ્ર સુગંધ આપી શકતાં નથી. પણ જ્યારે તે પુષ્પો પીસાય છે; ત્યારે તેમાંથી નીકળેલો સુગંધીદાર રસ—અત્તર—મીઠી સુગંધ, ચારે તરફ ફેલાય છે.

કેટલાએક કહે છે કે—‘અમારે ગુરૂની જરૂર નથી;’ ‘જ્ઞાનની જરૂર નથી;’ ‘શુભ સંસ્કારોની પણ જરૂર નથી.’ તેમને કહેજો કે—‘જગત આફતથી ભરેલું છે. આફત ક્યારે ? અને ક્યાંથી દોડી આવશે; તેની કોઈને ખબર પડતી નથી. તમારી સાથે આ પાણી પીનારાં, આફતમાં તમને પડ્યા મેલીને, દૂર જઈને ઉભાં રહેશે. આફતમાં આપ એકલા હશે—નોધારા હશે. તેથી આફતનો સામનો કરવા માટે, ધીરજ, સહનશીલતા, શૌર્ય, ખંત, વિગેરે ઉત્તમ સંસ્કારોની મુડી, આપે રાખવી જ જોઈએ. મુડી હશે; તો આફતમાં વટાવી શકશો. નહીં તો આફત દેખીને, અચ્ચાં પાછળ હોલી; અને હોલી પાછળ હોલો. એમ તમે આફતમાં, કચરાઈ મરશો.’ આ બળથી ગમે એવી ગરીબ સ્થિતિમાં પણ, માણસાઈને સાચવી શકશો. અંગ્રેજ કવિ મીલ્ટન બોલે છે કે—Mint if in its own place, makes a heaven of hell. માનવીનું મન શુભ સંસ્કારવાળું હોય; તો નરકને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે. પંચદશી કહે છે કે—માણસનું મનજ બંધ મોક્ષનું કારણ છે. [માણસ કેવો હોવો જોઈએ ? તે વાત હજી ચાલે છે.]

અસંતોષ—મનુષ્યને જેમ આફતનો ભય છે; તેમ અસંતોષનો પણ ભય છે. તે વારંવાર જીવનમાં ઝગકારા કર્યા કરે છે. બેઠાને ઉઠાડે છે; નિવૃત્તને પ્રવૃત્ત કરે છે; વ્હાલામાં વેર કરે છે. ‘આપણે કાંઈ લાવ્યા નથી; અને કાંઈ લઈ જવાનું નથી.’ ‘મેળવવા

૧ અચ્ચાંને જળમાં પડેલાં જોઈને, ગભરાઈ ગએલી હોલી જળમાં પડી. હોલીને પકડાઈ ગએલી જોઈને, ગભરાઈ ગએલો હોલો પણ, આત્મહત્યા કરીને મરી ગયો. આ જગમાં આવાં હોલા હોલી ઘણાં છે.

૨ રાણા પ્રતાપને અને શીવાજીને અમર કરનાર આફત છે. મીરાંને અમર કરનાર આફત છે. રાણકદેવી જસમા વિગેરેને અમર કરનાર આફત છે.

માટે, જીંદગીભર જે જાંપીને બેઠા નથી; કરોડો પાપ કરીને, પૈસાના પોટલાં બાંધ્યાં છે; તે તમામ મીલકત, અહીંજ પડી રહેવાની છે.' 'વાવ્યા વિના ઉગતું નથી; આપ્યા વિના મળતું નથી.' માનવીની પાસે, માણસાઈરૂપી અમોલ્યું ધન છે. આ ધનની પાસે, ઈંદ્રનું પદ સુધ્ધ છે. માટે માનવીએ માણસાઈમાં ઘણી પ્રીતિ રાખવી. 'જગતમાં લક્ષ્મી, ઘણે ઠેકાણે પડી છે. સુંદરીયો પણ, ઘણે ઠેકાણે છે; પણ ભાર્ય વિના વસ્તુ બેટતી નથી,' વિગેરે અટલ સિદ્ધાંતોને, નજર સામે રાખીને, અસંતોષને તોડીફોડી નાંખવો.

આશા અને તૃષ્ણા નામની બે બકરીઓ, સંતોષના વૃક્ષને વારંવાર ખાઈ જાય છે. માટે તેનો પણ વિચાર કરીએ—

આશા—

આશૈવ રાક્ષસી પુંસા-માશૈવ વિષવહ્નરી ।

આશૈવ જીર્ણમદિરા, ધિગાશા સર્વદોષભૂઃ ॥

અર્થ—આશા પુરૂષોને રાક્ષસી સમાન છે. તે વિષની વેલી સમાન, અને જુની મદિરા જેવી કેશી છે; આ પ્રમાણે સર્વ દોષોના કારણરૂપ તે દોવાથી, મલીન આશાને, અને મલીન આશા રાખનારને, ધિક્કાર છે.

સ્વભાવ—સ્વભાવનો વળગાડ ભૂત કરતાં પણ ભૂંડો છે. રાવણને અને દુર્યોધનને ભૂત વળગ્યું હોત; તો કોઈ ભુવો, ભૂતને કાઢી શકત. પણ અવળો સ્વભાવ, તેમને વળગ્યો હતો. અવળા સ્વભાવથી અવળા વળ, તેમને ચડ્યા હતા. આ અવળા વળ, રામ તથા કૃષ્ણ પણ ઉતારી શક્યા નહીં. માટે સ્વભાવનો પણ વિચાર કરવો. સ્વભાવને દિસાએ—મનુષ્યો ચાર પ્રકારનાં છે. એક દૈવી. દૈવી સંપત્તિનો માલીક. પોતાનું અને અન્યનું દિત કરવાની વૃત્તિ તેને હોય છે. આ દશ્યથી અન્ય અદશ્ય છે; તે શું છે; તે જાણવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. વિગેરે. બીજો નંચર પશુનો. આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન, ખાતું પીતું અને ખેલવું. યસ આટલામાં જે પોતાને ધન્ય માને છે; તે મનુષ્યરૂપે પશુ છે. ત્રીજો રાક્ષસ સ્વભાવ. આ સ્વભાવમાં કામ, ક્રોધ અને લોભની વૃત્તિઓ ફાલી નીકળી હોય છે. ઈર્ષ્યા, કડવી વાણી, નિર્દયતા, કજીઆ કંકાસ વિગેરે, રાક્ષસી જીવને બધું ગમે છે. ચોથો પ્રેત સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવમાં દુરાગ્રહ, હડ, આળસ, અને પ્રમાદ વધારે પડતાં હોય છે. આ સ્વભાવનાં માણસો, ભૂત પ્રેતાદિની માફક, ગુમપણે અન્યને પીડા કર્યા કરે છે. ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં, 'પ્રથમ વર્ગને પ્રભુએ દૈવી સંપત્તિમાં ગણ્યો છે; અને છેલ્લા ત્રણને આસુરી સંપત્તિમાં લીધા છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી માણસ ઉંચો નીચો જણાય છે. સ્વભાવ માણસમાં ક્યાં રહેતો હશે? એમ કોઈ પૂછે; તો તેનો જવાબ એ છે કે—સ્વભાવ અંતઃકરણમાં રહે છે. સારો માટે સ્વભાવ, સારા માટે સંસ્કારો પ્રમાણે ઘડાય છે. સંસ્કારો દદ થાય; તેનું નામ સ્વભાવ. જમતાં કોળીયામાં કાંકરા આવે; તો કોળીયો થુંકી નાંખવો જ જોઈએ. તેમ ગમે એવા સંબંધી, સંત કે રાજા પાસેથી, ખોટા સંસ્કાર મળતા હોય; તો તે સંબંધને તુરત તજી દેવો જોઈએ. આસપાસ ઘૂળ ઉડવાથી, કપડું મેલું થાય. તેની દરકાર ઘણાને હોય છે; પણ આસપાસ ખોટા સંસ્કાર ઉડતાં, હૃદય મેલું થાય છે; તેની દરકાર, ઘણાજ થોડાંને હોય છે. [વાંચીને વિચારો !]

સેવા—સેવા જોકે દેખીતી, સેવ્યને (સેવતા પુરૂષને) જ, સુખ કરનારી જણાય છે; પણ તેના ગર્ભમાં, તેના પરિણામમાં, સેવા કરનાર માટે, અનેક સુખ સંતાડેલાં હોય છે. કષ્ટ વેડીને શ્રી હરિ માટે, સારી સારી સામગ્રી તૈયાર કરી હોય; અને પછી પ્રભુને ધરતાં, પ્રભુ પ્રસન્ન થઈને, તે સામગ્રિ આપણને જમવા આપે છે. પ્રભુનો પ્રસાદ અને મીઠો માલ ! તે જમનાર જાણે. જે શિષ્યોએ સેવાથી ગુરૂને રીજવ્યા; તેની સેવાએ શિષ્યોને, ગુરૂ બનાવ્યા. જે ગુમાસ્તાઓએ સેવાથી શેઠને રીજવ્યા; તેની સેવાએ, ગુમાસ્તાઓને, શેઠ બનાવ્યા. જે પુત્રોએ સેવાથી માતા પિતાને રીજવ્યા; તેના જીવન વ્યવહારમાં, સુખ માટે આગળ આગળથી તૈયારી થતી રહે છે. જે સ્ત્રીએ સેવાથી પતિને રીજવ્યા, તે સેવારૂપી વશીકરણ વિદ્યાથી, પતિ સ્ત્રીની સેવામાં લાજર લાજર રહે છે. આ તો દીવા જેવી વાત છે. પણ આંધળા, અજવાળે ઠેંખાં ખાય. દિકરાને નોકરીમાં દાખલ કરતાં, પિતા શીખામણુ દે છે કે ‘ભાઈ ! શેઠ કહે; તેમ કરજે ! શેઠને વ્હાલા થજે. શેઠ રાજી, તો પ્રભુ રાજી ! જો જો હો, લગીર પણ અવળા થશો નહીં. કામથી કંટાળશો નહીં; અને પ્રમાણીક પણાનો લગીર પણ ભંગ થવા દેશો નહીં; વિગેરે.’ બહેનને સાસરે વળાવતાં, સ્નેહાળ માતા પિતા, રડતાં રડતાં, બહેનને કહે છે કે—‘જો જો હો; તું અહીં થનગન કરે છે; તેમ ત્યાં ન કરતી. સૌનું દોડીને કામ કરજે. અને સૌને નમી નમીને રહેજે તારાં સાસુ સસરો, હવે તારાં સાચાં માતા પિતા છે. તેમનાં વ્હાલ જેમ વધે; તેવી પવિત્ર સેવા કરજે. સેવા-માંજ મેવા છે. તે મેવા તું જમજે. મર્યાદે મહેરાપણુ શોભે; માટે મર્યાદા મુકીને, કાંઈની સાથે વાતચીત પણ કરવી નહીં. વિગેરે વિગેરે.’

સેવાપરાયણા, આજ્ઞાનુકુલતા, અને યથાલાભસંતોષ, આ ત્રણ, સ્ત્રીઓનાં અમોલાં ધરેણાં છે. આ ત્રણ ધરેણાં જે સ્ત્રીઓ પહેરે છે; તે સ્ત્રીઓ મિથ્યા જગતને ઉપયોગી જગત બનાવી શકે છે. નાશવંત દેહનો યથાર્થ ઉપયોગ કરીને, તે પ્રભુ ચરણે પહોંચી શકે છે. રખડતા લાલચુ મનને પકડીને, તે સ્ત્રીઓ સંયમની ડાગલીમાં મનને પૂરી દે છે. અનાયાસે મનોજય અને વાસનાજયનો લાભ, તે સ્ત્રીઓ લઈ શકે છે.

એક મુદ્દાની વાત—આ આખું જગત, એકખીજની સેવા કરી રહ્યું છે. પણ સેવા યથાર્થ થતી નથી. તેથી સોએ પંચાણુ ટકા, નાંખી દેવા જેવી, અથવા કંટાળારૂપ સેવા થાય છે.

સાંભળો—વાંફળ સ્ત્રી પુરૂષોને જમવા બોલાવે છે; પણ રસોડામાં બણબણાટ થતો હોય; નકામી વસ્તુઓ જ્યાંત્યાં વેરણુછેરણુ પડી હોય; બાળકો રાડેરાડ નાખતાં હોય; લોટા ભર્યા ન હોય; અથાણું કાઢ્યું ન હોય; પાપડ શેક્યા ન હોય; એટલે જમનાર રાજી થઈને, શાંતિથી, પ્રસન્ન પ્રસન્ન ચિત્તે, જે રીતે જમી શકે; તેનો લગીર પણ વિચાર, તે વાંફળ સ્ત્રીએ કર્યો ન હોય; તો તે સેવા કંટાળા રૂપ છે. પગ ભાંગલા નોકરો શેઠને સ્નાન કરવા, ઉનું પાણી કાઢી આપે; પણ ત્યાં લોટો ન હોય; ઠંડું પાણી પણ પાસે ન હોય; પહેરવાનું વસ્ત્ર અને દિલ લુછવાનો ટુવાલ પણ ત્યાં ન હોય; તો દરેકને માટે, એક એક ઘાંટો (કોલ) શેઠ મારે; ત્યારે એક એક વસ્તુ, લાજર થાય. દસ ઘાંટા પાડે; ત્યારે સ્નાન પુરું થાય. તાત્પર્ય—જ્યાં કામ કરવા હિતરો; ત્યાં જે જે વસ્તુની જરૂર પડે; તે તે વસ્તુઓ પ્રથમ લાજર કરો; અને સામે માણસ, જેમ રાજી થાય; તેમ સેવા કરો. સારી સેવામાં મેવા છે. વેડીઆવેદની સેવામાં કંટાળો છે—બળાપો છે. [સાચા માણસ થવું છે ને ?]

વ્યવહાર—

વ્યવહાર પરમારથનું ઠાર છે—વ્યવહારને પ્રથમ સુધારવો જોઈએ. જેનો વ્યવહાર લુલ્હો પાંગળો હોય; તે પરમારથ સુધી પહોંચે નહીં. જે ‘હું’ માણસ થયો નથી; તે ‘હું’ આત્મા કંઈ રીતે બની શકું ?’ માણસ કેમ થવાય; તે સાંભળો—વડીલો પ્રત્યે આદર, સ્વધર્મમાં તત્પરતા, થોડી સંતતિ, સાદો ખોરાક, સાદો પોશાક, પોતાની આવકમાં સંતોષ, કોઈની પાસે કાંઈ મગાય નહીં; મગનો ભલો ન આપસે, એવી અડગ ટેક. બને તો કોઈને કાંઈ આપવાની વૃત્તિ—લેવાની વૃત્તિ નહીંજ. કોઈને કાંઈ લહેણું આપવાનું હોય; તો પહેલી તકે આપીને, દેવામાંથી મુક્ત રહેવામાં પ્રીતિ; આરોગ્ય રહે; તેની ચીવટ, વિગેરે વિગેરે લક્ષણો, વ્યવહારને સરલ કરી શકે છે. યાદ રાખવું કે વ્યવહાર જીવને ગળે વળગ્યો છે; વ્યવહાર જીવને માથે બેઠો છે; વ્યવહારે જીવના પગ પકડ્યા છે; વ્યવહારે જીવના હાથ બાંધ્યા છે; વિગેરે વિગેરે. એટલે વ્યવહાર સરલ થાય; તોજ જીવને નિવૃત્તિ મળે. નિવૃત્તિ હોય; તેજ પરમારથ સંબંધી વિચાર કરી શકે. જેને વિચાર કરવાની તક નથી; તેને કાર્ય કરવાની અનુકૂળતા હોયજ નહીં. ધંધો કરવાની ના નથી; પણ ધંધો આપણને દયાવી દેતો હોય, તો તે ધંધો, આપણો મિત્ર નથી; પણ શત્રુ છે. તે ધંધાની કરોડોની કમાણી, ધૂળધાણી છે. રાજ્યાસન ઉપર બેસનારા રાજાઓ સામું જુઓ! ચૌટામાં મોટી પેઢીઓ ચલાવનારા ધનવાનો સામે જુઓ! તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી, ઘણું ઘણું રખ્યા; જંપીને બેઠા નથી. તેઓએ નિરાંતે પાણી પણ પીધું નથી. પણ તેઓ અહીંથી છેલ્લા છેલ્લા ચાલી નીકળ્યા; ત્યારે અહીંથી શું લઈ શક્યા ? બસ! આટલોજ વિચાર કરો; તો તમારો ધમધોકાર ધંધો, ઘણો ઢીલો પડી જશે. તમને શાંતિથી બેસવાની જરા તક મળશે. પોતે પાથરેલી જાળમાં કોરોટો સપડાઈ ગયો. એમ માનવીએ કરવું ન ઘટે. પ્રભુનો પંથ, લાઉ લાઉ કરનારને હાથ ન આવે.

નીતિમાં વ્યવહાર—દિકરા થઈને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે; સ્ત્રી પતિની આજ્ઞામાં વર્તે; પાત સ્ત્રીને અનુકૂળ રહે. પિતા પુત્રવધુને પોતાની દિકરી માફક રાખે; પુત્રવધુ, પુત્રી પિતાને હેત કરે; તેમ સસરા ઉપર પવિત્ર હેત રાખે. મોટા ભાઈઓ નાના ભાઈની સ્ત્રીઓને, પુત્રીની માફક રાખે. નાના ભાઈઓ, મોટા ભાઈઓની પત્ની પ્રત્યે, માતા જેવો ભાવ રાખે; વિગેરે વિગેરે. જે ઘરમાં પુત્રવધુઓ, શીયળ માટે સભય રહે છે; તે અસુરોનાં ઘર છે. જે રાજમાં સ્ત્રીઓ શીયળ માટે સભય રહે છે; તે રાજ, રાજ્ય રાવણનું છે—રામનું નહીં. ભલે ખાવા જીવાર હોય; પહેરવા આદ્ય પાતળું વસ્ત્ર હોય; પણ સ્ત્રીઓનું શીયળ, સ્ત્રીઓની મોંઘી માનવતા, કોઈપણ પ્રકારે, ન લણાવી જોઈએ. આ અનેક નિર્ણયોનો નિર્ણય છે. તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. તર્કની જરૂર નથી. દેવવાડે પણ શીયળની સાચવણી શોભે છે. સ્વધર્મનું પાલન થાય; તોજ વ્યવહાર ઉત્તમ થાય. તોજ હૃદય મલીન વાસનાથી અને ભયથી મુક્ત રહે. જ્ઞાનનું આધિકારી થાય. અથાતો **બ્રહ્મજિજ્ઞાસા**—માણસ થયા પછી, બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા રખાય.

નીતિના વ્યવહારમાં ખાસ યાદ રાખવું કે—સ્ત્રી અને પુરૂષ, એવાં બે પ્રાણીઓ, પ્રભુએ બનાવ્યાં છે. તે એક બીજાને દેખે; સાંભળે; સ્પર્શ કરે; ત્યારે એક બીજાં ચમકી જાય છે. વિકારથી ઘેરાઈ જાય છે. રાવણ, દુર્યોધન, પૃથુરાજ, સિદ્ધરાજ, કરણધેક્ષો, પતંજ, રામાંડળીક, અને એવા અનેક, આ વિકારનાં પરિણામમાં પીડાઈ ગયા છે. ઇતિહાસે આ વિકારીઓના દાખલા

નોંધી રાખીને, ભવિષ્યની પ્રગ્નને ચેતવી છે. છતાં દુનિયા હજી જાગી નથી. માઠાં પરિણામ વેડી રહી છે. માટે સમજી સ્ત્રી પુરુષોએ, સ્વધર્મ પાળવો. સ્વધર્મની વાડ મળજીત હશે; તે ઝેર અમૃત બની જશે. નિર્ભય રહેવાની પરવાવાળાંએ, આ ભયંકર વિકારથી બચવા, ચારિત્રવાન પુરુષોનાં ચરિત્ર, વાંચવાં સાંભળવાં અને અનુભવવાં. આ પ્રમાણે જેમનો વ્યવહાર સ્વચ્છ હોય; તે પરમારથનો વિચાર કરી શકે. અથાતો **બ્રહ્મજિજ્ઞાસા !**

સંયમ એજ માનવીનું સાચું જીવન છે; શુદ્ધ વ્યવહાર એજ, પરમારથનો પાયો છે. ધર્મમાં સ્વચ્છંદી, લોહુપ, લંપટ, કદિ કામ આવતા નથી. વ્યવહારની ચક્કીમાં શુદ્ધ થયા પછીજ, પરમારથમાં માણસ લાયક થાય છે. વ્યવહાર શુદ્ધ થયા વિનાનો પરમારથ, પાખાંડ છે દંભ છે. દીવા જેવો નિર્ણય છે કે—માયાપને રીજવતાં જેને ન આવડે; તે ઉંધે માંથે તપ કરે, તોપણ—પ્રભુને રીજવી શકતાં નથી. જે પતિને રીજવી ન શકે; તે સ્ત્રી પળે પળે રામ રામ કહે; તોપણ પ્રભુને રીજવી શકતી નથી. જે ગુમાસ્તા શેઠને રીજવી શકતા નથી. વિગેરે વિગેરે.

સાર—કનક અને કામતી આ બે, અંસાર સાગરે મોટા ખડકો છે. ત્યાં જેનાં વહાણ (જીવન નાકા) અફળાય છે; તે જરૂર ભાંગી તૂટીને ભૂકા થઈ જાય છે. તે પરમારથ સુધી પહોંચી શકતાં નથી. **કિં અગ્ર દ્વેયં, કનકં ચ કાંતા—**નાના મોટા તમામ ત્યાગીઓએ, આ બે વસ્તુનો, હૃદયથી પણ કદિ સ્પર્શ કરવો નહીં.

મનુષ્યદેહ કેમ મોટો?—આ દેહમાં આવ્યા પછી, સકામ સત્કર્મ કરે; તો સ્વર્ગે જાય છે; નિષ્કામ સત્કર્મ કરે; તો વૈકુંઠમાં જાય છે; અને પાપકર્મો કરે; તો નરકે જાય છે. ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં, અ. ૨૯ માં શ્લોક ૨૮ થી, મનુષ્ય દેહની મોટાઈની કથા છે. ભાગવત સ્કંધ પાંચમાં, અધ્યાય પમામાં ૨૧ મા શ્લોકથી, મનુષ્યદેહની મોટાઈ બતાવી છે. શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે, વિવેકચૂડામણીનો ગ્રન્થ લખતાં, માનવતાનાં વખાણુ, નીચે પ્રમાણે કર્યા છે.

શાર્દૂલ વિ.

જંતૂનાં નરજન્મ દુર્લભમતઃ, પુસ્ત્ત્વં તતો વિપ્રતા ।

તસ્માદ્વૈદિકધર્મમાર્ગપરતા, વિદ્વત્ત્વમસ્માત્ પરં ॥

આત્માનાત્મવિવેચનમ્ સ્વનુભવો, બ્રહ્માત્મના સંસ્થિતિઃ ।

મુક્તિર્નો શતજન્મકોટિસુકૃતૈઃ, પુણ્યૈર્વિના લભ્યતે ॥ ૨ ॥

અર્થ—જીવોને મનુષ્યનો દેહ દુર્લભ છે. મનુષ્યોમાં પણ પુરુષપણું દુર્લભ છે. પુરુષોમાં પણ બ્રાહ્મણપણું દુર્લભ છે. બ્રાહ્મણોમાં પણ, વેદોક્તધર્મ માર્ગમાં, તત્પર રહેવું; તે દુર્લભ છે; ધર્મ માર્ગમાં તત્પર રહેનારાઓમાં, વિદ્વાનપણું દુર્લભ છે. વિદ્વાન થયા પછી પણ, જડનો અને ચેતનનો વિવેક સમજવો; તે દુર્લભ છે. વિવેક જાણનારાઓમાં, પણ, જે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે છે; તે દુર્લભ છે. આત્મસાક્ષાત્કાર કરનારાઓમાં, આ સ્થિતિ ટકી રહે છે; તે દુર્લભ છે. આવી મુક્તિ અસંખ્ય જન્મનાં પુણ્યો વિના, જીવને પ્રાપ્ત થતી નથી. [૨]

ઉત્તમ મનુષ્ય દેહ સાથે પણ—

દુર્લભં ત્રયમેવૈતદ્-દેવાનુગ્રહહેતુકમ્ ।

મનુષ્યત્વં મુમુક્ષુત્વં, મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥૬॥

મનુષ્યપણું, મુમુક્ષુપણું અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુનો દહ આશ્રય-ત્રણ-સાથે જોઈએ.

આ સંબંધમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચોપાઈ—નરસમાન નહીં કવનેઉ દેહી, જીવ ચરાચર યાચત જોહિ;

નરક સ્વર્ગ અપવર્ગ નિશેની, જ્ઞાનવિરાગ ભક્તિ સુખદેની.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૯૧]

ઉપર બતાવેલા ભાગવતના આધારોમાંથી, તુલસીદાસ એમ બોલ્યા છે કે—[પાનુ ૭૬]

ચોપાઈ—૧મમ માયા સંભવ સંસારા, જીવ ચરાચર વિવિધ પ્રકારા;

સજ્ય મમ પ્રિય, સજ્ય મમ ઉપજ્યમે, સજ્યતેં અધીક રમનુજ મોહિ ભાયે,

તેહિ મહં દ્વિજ, દ્વિજ મહં ઔશ્રુતિધારી, તિન્હમહં ઋનિગમ ધર્મ અનુસારી;

તિન્હમહં પ્રિય પવિરક્ત મુનિ જ્ઞાની, જ્ઞાનિહુતેં અતિપ્રિય વિજ્ઞાની.

તેહિતે પુનિ મોહિ પ્રિય નિજ દાસા, જોહિ ગતિ મોરી, ન દૂસરી આશા.

પુનિ પુનિ સત્ય કલૈં તોહી પાંહિ, મોહિ સેવક સમ પ્રિય કોહિ નાંહી.

ભક્તિહીન વવિરંચી કિન હોઈ, સજ્ય જીવન સમ પ્રિય મોહિ સોઈ.

ભક્તિવંત અતિ નીચૌ પ્રાણી, મોહિ પરમપ્રિય યદ મમ વાણી.

મનુષ્યો દેવતાઓને, અમુક મંત્રાથી વશ કરી શકે છે. ભૂત પ્રેતાદિને પણ, પોતાને આધીન ચલાવે છે. સિંહ વાઘ વિગેરે ભયંકર પ્રાણીઓને, સરકસમાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે રમાડી શકે છે. સર્પાદિ જેરી પ્રાણીઓને, મંત્રથી વશ કરી લે છે. શ્રાદ્ધાદિ સત્ક્રિયાઓ કરીને, મરણ પામેલાં પિતૃઓને, પ્રસન્ન કરી શકે છે. તપથી ત્રણબોકને ડોલાવી શકે છે. ભક્તિથી ભગવાનને પોતાના કરી લે છે. અત્યારે વિજ્ઞાનના જમાનામાં, મનુષ્ય શું નહીં કરી શકે; તે કહેવાય એવું નથી. ‘કાળા માથાનો માનવી, ચાપ સો કરે;’ એવી કહેવત સાચી પડતી જાય છે.

આ મનુષ્યલોક કર્મભૂમિ છે. એટલે કર્મોનો આગલા પાછલો હિસાબ, અહીં ખતમ કરવાનો છે. કેવાં કર્મ કરવાં; અને કેવાં કર્મ તજવાં; તે દરેક દેશમાં, દરેક ધર્મમાં, શાસ્ત્રો ધણીજ ચોખવટથી, લોકોને સમજાવે છે. પૂર્વનાં પાપકર્મોનો નાશ કરવાની, અહીં સગવડ છે. પૂર્વનાં કર્મોનો નાશ કરીને, સ્વર્ગમાં જવા જેવાં કર્મો કરવાની, અહીં સગવડ છે. સ્વર્ગથી પણ આગળ, જ્યાં ગયા પછી, પાછા આવવું નથી; એવું પરમ પદ, તે પણ પામવા માટે, જોઈએ એવાં કર્મો, અહીં (આ દેહે) બની શકે છે. પૂર્વે કરેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવાની, દેવલોકમાં રજા છે; પણ નવાં સત્કર્મ ત્યાં બની શકતાં નથી. તે સં શુક્રવા, સ્વર્ગલોકં વિશાલં વિગેરે શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘કર્મોનાં ફળ પૂરાં ભોગવાઈ રહેતાં, જીવ સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યલોકમાં ખરી પડે છે. શ્રીરામચંદ્રમાં કેવટનો અનન્ય ભાવ જોઈને, દેવોએ કેવટ ઉપર, પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હતી. ભીખમની પિતૃભક્તિ જોઈને,

૧ મારી માયાથી જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨ માણસ ૩ વેદ ભણેલો. ૪ વેદની આજ્ઞાને પાળનારો ૫ વૈરાગી. ૬ ભક્ત. ૭ જેને મારા સિવાય બીજી વસ્તુ પ્રિય નથી. ૮ બ્રહ્મા.

દેવોએ ભીખના ઉપર, પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી હતી. ભૃગુ, વસિષ્ઠ, આંગિરસ અને એવા ઋષિઓને, દેવો પણ પૂજે છે. તાત્પર્ય—મનુષ્યનો અવતાર ઉત્તમ છે; અને તે દેવો કરતાં પણ ઉત્તમ છે. નામ—જપ.

પ્રભુના નામનો મહિમા ઘણો છે; અને નામના જપનો મહિમા, નામ કરતાં ઘણો છે. નામ જપનારાં ઘણાં છે; પણ તેમાં કોઈ મનથી જપે છે; અને કોઈ તનથી જપે છે. કોઈ છળથી જપે છે; અને કોઈ પાખંડથી જપે છે. હાથીએ ‘હે હરિ!’ કહેતાં, હરિ ત્યાં હાજર થયા. દ્રૌપદીએ કૌરવ સભામાં, પ્રભુનો પોકાર કરતાં, પ્રભુ ત્યાં હાજર થયા. નરસીમહેતાએ પોકારતાં, પ્રભુ અનેકવાર પહોંચી વળ્યા. એવા અનેક ભક્તોનાં પ્રભુએ કામ કર્યાં છે. છતાં—હજી લાખો—કરોડો—અને અબ્જો, નામ જપનારા ભક્તોને, પ્રભુ ઝાંખી પણ કરાવતા નથી. નળમાં પાણી ઘણું છે; પણ ચકલીમાં કેમ આવતું નથી? કાંઈ આહું આવ્યું છે? આભે ધમધોર ગર્જે છે; પણ વરસાદનું ફોફ કેમ પડતું નથી? ‘જપનારને સ્વપ્ને પણ, પ્રભુ કેમ આવતા નથી? ‘કાં પ્રભુ એમ અવળા?’ ‘કાં પ્રભુ એમ પક્ષપાતી?’ એવો વિદ્વાનોએ વિચાર કરીને, જપમાં થતી ભૂલોને, શોધી કાઢી છે. સાંભળો—

સન્નિદાઽસતિ નામવૈભવકથા, શ્રીશેશયોર્મેધીઃ ।

અશ્રદ્ધા શ્રુતિશાસ્ત્રદૈશિકગિરાં, નામ્ન્યર્થવાદબ્રમઃ ॥

નામાસ્તીતિ નિષિદ્ધવૃત્તિવિહિત-ત્યાગો હિ ધર્માંતરૈઃ ।

સામ્યં નામ્નિ જપે શિવસ્ય ચ હરેર-નામાપરાધા દશ ॥

નેપાળાની ગોળીમાં સાચ છે; એટલું અલ્યારે કળીયુગમાં, નામમાં સાચ નથી. વીંછી કરડ્યો હોય; ત્યારે દવાથી દુઃખ ઓછું થાય. માત્ર નામ લેવાથી દુઃખ ઓછું થતું નથી. તો નામ કરતાં, દવામાં વધારે તાકાદ દેખાય છે. તો તે શું છે? વિચારવું જોઈએ. આવરણ તોડવાં જોઈએ; પડદો ચીરવો જોઈએ. કયા કયા આવરણ છે; તે વિચારવાં જોઈએ. સાંભળો—

અર્થ—પ્રભુનાં નામ જપનારે, નીચે જણાવેલાં દશ અપરાધથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. ૧ સત્પુરૂષની નિંદા, ૨ નાસ્તીક પાસે નામ મહિનાની કથા કરવી તે અપરાધ. ૩ વિષ્ણુનો શિવથી ભેદ મણવો તે. ૪ શિવનો વિષ્ણુથી ભેદ. ૫ શ્રુતિવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, ૬ શાસ્ત્રવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, ૭ ગુરુવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, ૮ નામમાં અર્થવાદનો ભ્રમ. ૯ હું નામ જપું છઉં; તેથી અનેક પાપ કંઈ; તો પણ મારે ડરવાનું નથી; એવું આચરણ. આ પ્રમાણે કર્તવ્યનો ત્યાગ. ૧૦ અન્ય ધર્મનાં દેવ દેવીઓનાં નામની, દ્વેષથી ચર્ચા—ગુણ દોષની તુલના. આ દશ વિષ્ણુના અથવા શિવના, અથવા અન્ય દેવના જપમાં આવરણરૂપ છે.

નીચેનો દોહરો આ શ્લોકને સ્પષ્ટ કરે છે—

‘રામ રામ તો સખ કહે, દશરિત કહે ન કોઈ;

એકવાર દશરિત કહે, તો કોટિ યજ્ઞજ્ઞ હોઈ—સીયાવર.

આ દોહરામાં ‘દશરિત’ શબ્દ છે; તે ‘દશરથ’ શબ્દ નથી. દશરિત એટલે ઉપર જણાવેલા દશ અપરાધ વિનાનો જપ. કોઈ કોઈ સંત દશરિતને બદલે ‘દશરથ’ શબ્દ લખીને, ‘દશે ઇન્દ્રિયો સાથે જપ કરવો;’ એમ કહે છે. તે પણ ઠીક છે. વાદમાં વખત માળવો નહીં.

દંભ-પાખંડ અથવા ઢોંગ ધંતુરા—દંભ પાખંડ અગર ઢોંગ ધંતુરાથી, લોકો છેતરાય; પણ પ્રભુ છેતરાય નહીં. માટે સાચા માણસે, દંભાદિ કરવાની લગીર પણ જરૂર નથી. સરલતામાં નેટલો આનંદ, નિર્ભયતા અને ધર્મ છે; તેટલો દંભાદિમાં નથી. અનાદિકાળથી દંભ નિંદાય છે.

છપ્પો

૧જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતંગ નિજ બાળે કાયા;
જળચર જળમાં ન્હાય, ધ્યાન ધરવા રબગ ધાયા;
ઝગાડર મુંડાવે શીશ, ૪અગ્નિ મુખ દાહું રાખે.
૫ગર્ધવ ૬લોટે છાર, ૭શુક મુખ રામજ ભાખે.
વળી મોર તજે છે ૮માનુની, શ્વાન સકળનું ખાય છે.
કવિ શામળ કહે સાચા વિના, કોણ સ્વર્ગમાં જાય છે?

૨

ઉચ્ચું ભાળે ઉંટ, વાગોળ નીચું ૯ન્યાળે;
૧૦તરુવર સહે છે તાપ, પલ્લડ આસન દહ વાળે,
ધર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે ૧૧છપીને
૧૨નોળી કર્મ ૧૩ગજરાજ, ભક્ષ ફળ પત્ર ૧૪કપીને.
૧૫શ્વર અનુભવ વિણ નવ મળે, સહેજ ભાવના ૧૫ભંગ છે;
શામળ મનસ! સિદ્ધ તેહને, કાથરોટમાં ગંગ છે.

તાત્પર્ય—સાચો માણસ જોઈએ. ઢોંગ ધંતુરાવાળો માણસ ‘હું’ નથી.

મનુષ્યના આયુષ્યની કિમત—

आयुषः क्षण पकोऽपि, सर्वरत्नैर्न लभ्यते ।

नोयते तद्वृथा येन, प्रमादः सुमहानहो ॥

[યોગવા. ૭-૧૭-૭૮]

અર્થ—ગુરૂ-વસિષ્ઠ કહે છે કે ‘હે રામ ! ત્રણ લોકનાં તમામ રત્નો, યમને આપી દઈએ; તો પણ તેના બદલામાં, એક ક્ષણનું આયુષ્ય પણ, મળી શકતું નથી. આ મોંઘી ક્ષણો, જે વૃથા ગાળે; તેમનો પ્રમાદ બહુજ મોટો ગણાય છે. પુષ્પો દેવને ધરાય; તેમ માનવીની મોંઘી પળો, સત્કર્મમાં વપરાય. પુષ્પો કરમાઈ જાય; તે ઠીક; પણ પુષ્પો પગ નીચે કચરાઈ જાય; તે લગીરે ઠીક નથી. તે પ્રમાણે મનુષ્યની મોંઘી પળો, નિર્દોષ પડી રહે; તે ઠીક છે; પણ ખોટા કામમાં પેસીને, પાપના દગલા કરી નાંખે; તે લગીરે ઠીક નથી.

पुनर्वित्तं पुनर्मित्रं, पुनर्भार्या पुनर्मही ।

एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं, न शरीरं पुनः पुनः ॥

અર્થ—આ સંસારમાં ધન, મિત્ર, સ્ત્રી અને પૃથ્વી વિગેરે, ફરી ફરી મળે છે; પણ દુર્લભ મનુષ્ય દેહ ફરી ફરી મળતી નથી.

૧ વડવાઈઓ. ૨ બગલા. ૩ ઘેટાં. ૪ બકરો. ૫ ગંધેડો. ૬ રાખમાં આળોટે. ૭ પોપટ. ૮ સ્ત્રી. ૯ જુએ. ૧૦ ઝાડ. ૧૧ સંતાઈને. ૧૨ નાકેથી પાણી પીએ. ૧૩ હાથી ૧૪ વાંદર. ૧૫ ભાવનાના ભોગી-રંગી.

આ દેહ અળનેની મીઠકત કરતાં મેઘો છે; પણ દેહમાંથી પ્રાણ નીકળી ગયા પછી તો—અબળ વસ્તુ, ગળળ ગંધાર્ધ ઉઠે છે—

[પૃથ્વી વૃત]

વિકીર્ણહરિચંદન-દ્રવિણિ યત્ર લોલાલસાઃ ।

નિપેતુરતિચંચલાશ્-ચતુરકામિનોદ્રષ્ટયઃ ॥

તદેતદુપરિ પરિભ્રમન્, નિબિડગૃધ્રજાલં જનૈઃ ।

લુઠત્કૃમિ કલેવરં, પિહિતનાસિકૈર્વીક્ષ્યતે ॥

અર્થ—જે શરીર ઉપર ઉંચા પ્રકારના ચંદનના લેપ થતા હતા; તથા સુગંધિ વાળા અત્તરો ચોળાતાં હતાં; જે શરીરને જોઈને, ચપળ નેત્રવાળા સુંદરીઓ, લલચાઈ જતી હતી; વળી જેના ઉપર ચમર ઢોળાતા હતા; તે શરીર ઉપર આજે, ગીધ પક્ષીઓ ઉડી રહ્યાં છે. તે શરીર જોવું ન ગમે; એવું આજે બની ગયું છે; કારણકે તેમાં અમંખ્ય ક્રીડાઓ ખદખરી રહ્યા છે. તે શરીર આજે એટલું બધું ગંધાય છે કે—તે શરીર પાસે આવનારા લોકો, પોતાનું નાક દબાવીને આવે છે.

‘અરે! શું આ માનવનું અભિમાન,

પલકમાં પડી ગયું રે!

ખલકમાં ખોવાઈ ગયુંરે—’

‘ઈશ્વર છે’ એવું જ્ઞાન, પાપીઓને પણ થાય; તે બહાલા સગાના મરણનો પ્રસંગ છે. નાસ્તીક ધમંડી માણસ, સંત શાસ્ત્ર પાસે કદિ જતો નથી. આ સંસારમાં અનેકના જીવન દીકરા મરી જાય; તો પણ તેને કાળજે ધા વાગતો નથી. આવા પત્થર જેવા અજ્ઞાનીને પણ, ચેતવવા માટે, એક યુક્તિ શ્રીહરિએ પોતાના હાથમાં રાખી છે. તે એ કે જ્યારે તેનો પોતાનો બહાલો પુત્ર, અથવા થનગન નાયતી બહાલી સ્ત્રી, મરી જાય છે; ત્યારે તેને હમણામાં વાગે છે—ચકરી આવે છે—ક્યાંઈ ગોઠતું નથી. ત્યારે તેને વિચાર થાય છે કે—‘ભાઈ હમણાં બોલતો હતો; તે ક્યાં ગયો? કોણે તેને લઈ લીધો? આ સંસારથી પર, કોઈ સત્તા છે કે શું? આમ ઘડીકમાં મરી જવાનું છે; તો આ માંડ મેળવેલું શા કામનું? ત્યારે શું માંડ પણ આમજ થવાનું છે? મારે પણ એક દિવસ, આ કરોડોનું ફરનીચર તજીને, જવું પડશે? નહીં ચાલે? આ દુનિયાથી અન્ય કોઈ દુનિયા, છે કે શું? કે જ્યાં, આ મરી જનારાં બધાં, જઈને વસે છે? ત્યારે આ બધી વ્યવસ્થા કરનાર કોણ છે? જેને લોકો ઈશ્વર કહે છે; તે તેજ હશે? તેનું ચલાવ્યું; આ જગત ચાલતું હશે? ત્યારે એ ઈશ્વર, આપણને કેમ દેખાતો નથી? એ ઈશ્વરનાં દર્શન કોણ કરાવે? ‘વિગેરે વિગેરે’

મરનારની પાછળ, મરનારના ઘરમાં, ભાગવતાદિ એક વરસ સુધી વંચાય છે. તેનો હેતુ એજ છે કે—મરનારના વિયોગમાં, બહાલાં સગાંઓને અનાયાસે વૈરાગ્ય થઈ આવે છે. વૈરાગ્યથી ઢીલાં પડેલાં અંતઃકરણમાં, આવેલું જ્ઞાન ટકી શકે છે. પછી ઈશ્વર પ્રાપ્તિ અર્થે, તે જીવ સંત બ્રાહ્મણને શરણે જાય છે. સંત બ્રાહ્મણ હોશીયાર હોય; તો તે જીવને આડો અવળો ભટકાવવા કરતાં, એમ કહે છે કે—‘તું પ્રથમ તને જાણુ! પોતે પોતાને જાણુવો; તે પરમાત્માને જાણવાની સાચી ચાવી છે.’ અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા !

નવ જણા નદીમાં નાવા પડ્યા. બહાર નીકળીને એકબીજાને ગણવા લાગ્યા; તો આઠ થયા. સૌએ ફરી ફરી ગણ્યા; તોપણ આઠ થયા ‘હાય હાય એક ગયો રે’ એમ કહીને, સૌએ પોક મૂકી. રસ્તે જતા ડાહ્યાએ તેમને ગણ્યા; તો નવ થયા. સૌને ખાત્રી થઇ કે—પોતે પોતાને ગણતો નહોતો; તેથી આ ભૂલ થઈ. [ઢોલક કાંસીબેડા તૈયાર કરો.]

૫૬.

[કેશવકૃતિ.]

વાસીદે સાંબેલું રે, હો,

વાસીદે સાંબેલું રે હો; વહાલા ચાલ્યું જાય છે—હોજી !

અંતર ને અજ્ઞાને રે હો (૨) ફોગટ ફેરો થાય છે હોજી—વાસીદેં

ક્યાંથી આવ્યા ?—ક્યાં જતું છે ? કેવી જાત વિજાત;

ક્યાં છે ઇશ્વર ?—કેમ મળે તે ? ક્યાં માતા ને તાત ?

અજ્ઞાને ઘેરાણો રે—હાંડે શું ઠગાય છે—હોજી—વાસીદેં

મૃગજળને તેં સાચું માન્યું, મણીને માન્યો કાચ;

વિપને અમૃતરૂપ ગણ્યું તેં, ભૂલ્યો ભાઈ કદાચ;

રાખમાં રોળાણો રે—હાંડે શું ઠગાય છે હોજી—વાસીદેં

‘જગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણવું,’ એમ કહે છે લોક;

ભૂલ્યા ત્યાંથી પાછું વળવું, પછી રહે નહીં શોક;

સાચી તો શીખામણ રે, ડાહ્યાને દેવાય છે હોજી—વાસીદેં

કાયા કાચ તણી આ કોડી, કટ દઈ ફૂટી જાય;

આયુષ્યની આશા પણ શાની ? અધવચ તૂટી જાય;

અંતે આંખ વીંચાતાં રે હો—

અંતે આંખ વીંચાતાં રે હો—હરિ હાય હાય છે—હોજી—વાસીદેં

હવે ‘હું’ જીવ કેવી રીતે ? તે સાંભળો—

આવી ભૂલ કરનારને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમ કહે છે કે— [ગીતા અ. ૧૫]

उत्क्रामंतं स्थितं वापि, भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यति, पश्यति ज्ञानचक्षुषः ॥૧૦॥

અર્થ—શરીરને તજી દેનારો, મન ઈંદ્રિયોના ગુણો સહિત, બીજા શરીરમાં જંધને વસનારો, તથા સંસારના જે ભોગ ભોગવનારો છે; તે જીવાત્માને મૂઢ લોકો જાણતા નથી. જ્ઞાનીઓજ જીવાત્માને જાણે છે. [૧૦]

સંસારના અનુભવમાં પાસ થએલા માણસોએ, મુમુક્ષુ થવું જોઈએ—

અપરોક્ષાનુભૂતિ.

संसारबंधनिर्मुक्तः, कथं मे स्यात् कदा विधे ।

इति या सुवृढा बुद्धिर-वक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે વિધાતા ! આ સંસારરૂપી બંધનથી મારી મુક્તિ, કેવી રીતે અને કયારે થશે ? એવી જે સુદૃઢ બુદ્ધિ, અથવા તીવ્ર વાસના, તે મુમુક્ષુપણું ગણાય છે. [૯]

મુમુક્ષુપણું કેવા તપથી ઉછરે; કેવા વિચારથી ફાલે ?

ઉક્તસાધનયુક્તેન, વિચારઃ પુરુષેણ હિ ।

કર્તવ્યો જ્ઞાનસિદ્ધયર્થ-માત્મનઃ શુભમિચ્છતા ॥૧૦॥

નોત્પદ્યતે વિના જ્ઞાનં, વિચારેણાન્યસાધનૈઃ ।

યથા પદાર્થભાનં હિ, પ્રકાશેન વિના ક્વચિત્ ॥૧૧॥

અર્થ—શમદમાદિ સાધનોથી યુક્ત, અને પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરુષે, જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે, વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ. [૧૦] અંધારામાં પડેલા પદાર્થોનું ભાન, જેમ પ્રકાશ વિના થઈ શકતું નથી; તેમ અજ્ઞાનમાં સંતાએલા ‘હું’નું જ્ઞાન, વિચાર વિના, બીજા અન્ય સાધનોથી થતું નથી. [૧૧]

આત્મા અનાત્મા સંબંધી, કેવા વિચાર કરવા જોઈએ ? તે પણ સાંભળો—

કોઽહં કથમિદં જાતં, કો વૈ કર્તાઽસ્ય વિચતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ, વિચારઃ સોઽયમીદશઃ ॥૧૨॥

નાહં ભૂતગણો દેહો, નાહં ચાક્ષગણસ્તથા ।

एतद्विलक्षणः कश्चिद्-विचारः सोऽयमीदृशः ॥૧૩॥

અજ્ઞાનપ્રભવં સર્વં, જ્ઞાનેન પ્રવિલીયતે ।

સંકલ્પો વિવિધઃ કર્તા, વિચારઃ સોઽયમીદશઃ ॥૧૪॥

एतयोर्यदुपादान-मेकं सूक्ष्मं सदव्ययं ।

यथैव मृद्घटादीनां, विचारः सोऽयमीदृशः ॥૧૫॥

[નર્મી રત્નો છે. જે જે સંપ્રદાયોમાં, જ્યાં જ્યાં આવા વિચારોને, માયાવાદ કહીને વગોવ્યો છે; અને અજ્ઞાન સમાજને, આવા ઉત્તમ ગ્રંથોથી વિમુખ રાખ્યો છે; તે તે સંપ્રદાયે ધર્મદ્રોહ કર્યો છે. સંપ્રદાયોમાં અંદર અંદર કળ્યા હોય; તો તે કારણે, સમાજે આવા ગ્રંથોથી વિમુખ રહેવું નહીં. વિશાળ દૃષ્ટિથી સત્યને વિચારવું.

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च, ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ॥

तदहं नात्र संदेहो, विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—‘હું કેણુ ? આ કેમ ઉત્પન્ન થયું ? આનો કર્તા કેણુ છે ? અહીં ઉપાદાન શું છે ?’ આવા પ્રકારનો વિચાર, તે આત્મવિચાર કહેવાય છે. [૧૨] ‘ભૂતોના સમુદરૂપ સ્થૂળ શરીર હું નથી; ઇંદ્રિયોના સમુદરૂપ પણ હું નથી; તેમનાથી વિલક્ષણ—કોઈક હું છઉં’ આવા પ્રકારનો વિચાર, તે આત્મવિચાર છે [૧૩] “સર્વ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું છે; અને આ અજ્ઞાન જ્ઞાન વડે નાશ પામે છે; ‘હું કરીશ; હું ભોગવીશ; હું મારીશ; હું આવીશ;’ વિગેરે જુદા જુદા સંકલ્પ કરનાર, હું છઉં” આવા પ્રકારનો વિચાર થાય; તે આત્મ વિચાર છે. [૧૪] “જેમ ઘટાદિનું ઉપાદાન કારણ માટી છે. સોનાના ધરેણાનું ઉપાદાન કારણ સોનું છે. તેમ આ જગતનું, અને જીવનું ઉપાદાન કારણ, બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ એક સૂક્ષ્મ, સત્ અને અવ્યય છે.” આવા પ્રકારનો વિચાર કરવો; તે આત્મવિચાર છે. [૧૫] “હું કે જે અદ્વિતીય, સૂક્ષ્મ, જ્ઞાતા, સાક્ષી, સત્ અને અવ્યય છઉં; તે હું બ્રહ્મ છઉં. આ બાબતમાં સંદેહ નથી.” આવા પ્રકારનો વિચાર કરવો; તે આત્મવિચાર છે. [૧૬]

પંચદશી નાટકદીપ બોલે છે કે—

અવિચારકૃતો બંધો, વિચારેણ નિવર્તતે ।

તસ્માજ્જીવપરાત્માનો, સર્વદૈવ વિચારયેત્ ૫ ॥

અર્થ—સંસારરૂપી આ શી મુંઝવણ છે; એમ વિચાર પણ ન કરે; તેને મુંઝવણ મુંઝવ્યાજ કરે છે. મુંઝવણનો જે વિચાર કરે; મુંઝવણને મટાડવા, જે પ્રયત્ન શોધ્યા કરે; તેને પ્રયત્ન જડી આવે. જાણેલા ઉપાયનો ઉપયોગ કરતાં, મુંઝવણ ઓછી થાય; અથવા તદ્દન મટી જાય. તેથી જીવ અને પરમાત્મા સંબંધી, સદા વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ. [૫] ગુરુસિદ્ધ શ્રીરામને કહે છે કે—

અથૈવ યઃ ચિકિત્સાં, ન કરોતિ મરણાપદઃ ।

સંપ્રાપ્તાયાં મૃતૌ મૃદઃ, કરિષ્યતિ કિમાતુરઃ ॥

[યોગ વા. ૭-૧૦૩-૩૮]

‘પછી કરીશ’ એ વાતને જવા દે. ‘ધરડો થઈશ; ત્યારે કરીશ;’ તે વાતને પણ જવા દે. ‘ધરડા થયા પહેલાં, ઉડી પડ્યા તો? ક્યારે અહીંથી ઉપડવાનું છે; તેનો લેખ લખાવતા આવ્યા છો? ના-તો મોતને માટે, સદાએ તૈયારજ રહેવું પડે છે. સાંભળો—

ભાવાર્થ—અઘ અને ઘવ-આજેજ. મરણરૂપી આક્રમણનો વિચાર આજેજ કરવો જોઈએ. મરણ અચાનક આવીને, ઉભું રહેશે. ત્યારે તું આવરો બની ગયો હોઈશ. રોગોમાં શેકાઈ રહ્યો હોઈશ. આંખે ઘેન આવ્યું હશે. કાનના દેવ, ઉડી ગયા હશે. આવી આતુર (આવરી) દશામાં, કાંઈ પણ નહીં બની શકે. હજી ન માનતા હો; તો જેની પાસે હજારો લકીમો-વૈદ્યો, ડોક્ટરો, હાજર હાજર હતા; એવા સિકંદર, નાદીર, અકબર અને આલમગીરને પૂછી જુઓ! કે-‘મરવા વખતે આપ સાવધાન હતા?’ મરવા વખતે આપના બહાદુર લકીમોએ-વૈદ્યોએ, આપને કેમ સાવધાન રાખ્યા નહીં?’ બસ! આયુર્વેદનું ડહાપણ અહીં સુધીજ છે? આગળ નથી? વિગેરે. ‘મનુષ્ય દેહ હું નથી;’ તે વાત સાંભળો—

હું કોણ? તેનો વિચાર કરતાં; પ્રથમ આ મનુષ્યદેહનો વિચાર કરી લઈએ.

અહં શબ્દેન વિખ્યાતઃ, એક એવ સ્થિતઃ પરઃ ।

સ્થલસ્ત્વનેકતાં પ્રાપ્તઃ, કથં સ્યાદ્દેહકઃ પુમાન્ ॥૩૧॥

અહં દ્રઘ્નતયા સિદ્ધો, દેહો દૃશ્યતયા સ્થિતઃ ।

મમાયમિતિ નિર્દેશાત્, કથં સ્યાદ્દેહકઃ પુમાન્ ॥૩૨॥

અહં વિકારહીનસ્તુ, દેહો નિત્યં વિકારવાન્ ।

इति प्रतीयते साक्षात्, कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥३३॥

यस्मात् परमिति श्रुत्या, तया पुरुषलक्षणं ।

विनिर्णीतं विमूढेन, कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥३४॥

सर्वं पुरुष एवेति, सूक्ते पुरुषसंज्ञिते ।

अप्युच्यते यतः श्रुत्या, कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥३५॥

असंगः पुरुषः प्रोक्तो, बृहदारण्यकेऽपि च ।

अनंतमलसंश्लिष्टः, कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥३६॥

तत्रैव च समाख्यातः, स्वयंज्यોतिर्हि पुरुषः ॥

जडः परप्रकाश्योऽसौ, कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥३७॥

(નર્થી રત્નો.)

[અપરોક્ષાનુભૂતિ.]

આ પુસ્તક આપના ધરમાં છે કે નહીં ? નહોય; તો-તેની કીંમત આઠ આનાને બદલે, ચાતુર્માસમાં છ આના કરી; પોસ્ટેજ દોઢ આનો. તોપણ લજી ઉઘો છો ? શ્લોકો કેવા સરલ ! અને મુદ્દાની વાતો કરનારા છે !

અર્થ—‘હું’ એવા શબ્દથી જે પ્રખ્યાત છે; તે એક છે; અને તે સવથી શ્રેષ્ઠ છે. દેહમાં સ્થૂણપણું છે; અને અનેકપણું છે. તેથી દેહ આત્મા હોય શકે નહીં. એટલે ‘હું દેહ છઉં;’ એમ સમજવું; વ્યાજબી નથી. [૩૧]

૩૧ વિવેચન—

હાથ, પગ, માથું, છાતી વિગેરેથી, આ શરીર બન્યું છે. ‘હાથ હું નથી;’ ‘પગ હું નથી;’ ‘માથું પણ હું નથી.’ તો ‘હું કોણ ?’ આ દેહને કદિ હું કહો; તો તે પણ હું નથી. કારણકે—‘દેહ મારો છે;’ એમ કહેવાય છે. તાત્પર્ય—‘મારો’ કહેનારો ‘હું’ દેહથી જુદો છઉં. ધરમાં રહેનારો માણસ, ધરથી ન્યારો છે; તેમ દેહમાં રહેનારો જીવ, દેહથી ન્યારો છે. ‘દેહમાં રહેનારો જીવ, દેહથી ન્યારો હોય; તો દેહ ચાલે હાલે કેમ ?’—તેનો ખુલાસો કરીએ—શંખલાં નામનાં પ્રાણી, સમુદ્રમાં થાય છે. તે શંખમાં વસે છે. આ જે શંખ દેખાય છે; તે શંખલાનું ઘર છે. તેમાં ખાસ ખુખી એ છે કે—શંખલાં જ્યાં જ્યાં હરે ફરે છે; ત્યાં ત્યાં શંખમાં બેસીને, તે હરે ફરે છે. એટલે શંખ જડ છે; છતાં શંખલાના બળથી, શંખ શંખલાની સાથે હરે ફરે છે. તેમ આ દેહ જડ છે; પણ ચેતનના બળથી, ચેતન સાથે, દેહ હરે ફરે છે. આપણે આપણી થોડીક અક્કલથી, આટલુંજ બળણી શકીએ; બાકી તો ઈશ્વરની શક્તિ અકલ છે. હવે ૩૨ નો અર્થ સાંભળો—

અર્થ—આ સ્થૂણ શરીર, પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશનું બનેલું છે. આત્મા અદ્વિત્ય છે; સ્થૂણ શરીર દ્વિત્ય છે. વળી ‘આ મારું શરીર છે;’ એમ આપણે કહીએ છઈએ; એટલે દેહના માલીક આપણે છઈએ. આપણે દેહથી જુદા છઈએ. ત્યારે ‘હું દેહ છઉં;’ એમ કહેવું વ્યાજબી નથી. [૩૨] હું આત્મા વિકારથી રહિત છઉં ? સ્થૂળ શરીર સદા વિકાર વાળું છે; આ પ્રમાણે દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે; તો પછી—‘હું દેહ છઉં;’ એમ સમજવું વ્યાજબી નથી. [૩૩] **યસ્માત્ પરં—**આ જગત્થી પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ છે. એવા પ્રકારની શ્રુતિથી, આત્માનું લક્ષણ બહુ સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તો પછી ‘હું દેહ છઉં;’ એમ સમજવું વ્યાજબી નથી. [૩૪] **‘પુરુષ एष इदं सर्वं** (પુરુષસૂકતની શ્રુતિ) આ સર્વ જગત્ પુરુષજ છે ’ એમ બોલનારી શ્રુતિથી, આત્માનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે; તો પછી ‘હું દેહ છઉં;’ એમ કહેવું વ્યાજબી નથી [૩૫] બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં **‘અસંગો હ્યયં પુરુષઃ—**આ આત્મા અસંગ છે;’ એવી શ્રુતિ છે. આ શ્રુતિવડે આત્માને અસંગ કહ્યો છે; અને દેહ તો અનેક કર્મોના સંગવાળો છે. તો પછી ‘હું દેહ છઉં’ એમ કહેવું વ્યાજબી નથી. [૩૬] [સાવધાન છોને ? વિચારીને વાંચો છોને ? ઉતાવળ કરવાની લગીર પણ જરૂર નથી. જ્યાં બેસીને વાંચતા હો; ત્યાં આસપાસ શાંતિ છેને ? આંધળા દુજે; અને કુતરાં ચાટે; એવું તો થતું નથી ને ? ખસ ! સમાગમને સફળ કરો ! સાવધાન રહો; તો વિજય આપણો છે.] **‘અન્ન અયં પુરુષઃ સ્વયંઽયોતિર્ભવતિ—**અહીં આ આત્મા, સ્વયં પ્રકાશ છે.’ આ શ્રુતિ પણ, ત્યાંજ (એટલે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં—અધ્યાય ૪થો ત્રીજું બ્રાહ્મણ, ૧૬ મા શ્લોકમાં) છે. આ શ્રુતિ

આત્માને સ્વયં પ્રકાશ ગણે છે; અને દેહને પર પ્રકાશ્ય ગણે છે; તે પછી 'હું દેહ છઉં' એમ સમજવું વ્યાજબી નથી. [૩૭]

રાગ-માલિની-[વિવેકચૂડામણિ.]

જહિ મલમયકોશેઽ-હંધિયોત્થાપિતાશાં ।

પ્રસભમનિલકલ્પે, લિંગદેહેઽપિ પશ્ચાત્ ॥

નિગમગદિતકીર્તિ, નિત્યમાનંદમૂર્તિમ્ ।

સ્વયમિતિ પરિચીય, બ્રહ્મરૂપેણ તિષ્ઠ ॥ ૩૯૬ ॥

અર્થ—માતાપિતાનાં રજ, અને વીર્યરૂપ ગંદા પદાર્થોમાંથી, ઉત્પન્ન થએલા સ્થૂળ દેહમાં, હું પણાની બુદ્ધિએ, ઉત્પન્ન કરેલી વાસનાને, તું જોર કરીને તજી દે. પછી પવન સરખા ચંચળ, સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ, થએલી વાસનાને, જોર કરીને તજી દે. 'વેદે જોના મહિમા વર્ણવ્યો છે; એવું નિત્ય અને આનંદરૂપ જે બ્રહ્મ છે; તેજ હું છઉં,' એમ અનુભવ કરીને, તું આત્મનિષ્ઠ રાખ. [૩૯૫].

માતા પિત્રોર્મલોદ્ભૂતં, મલમાંસમયં વપુઃ ।

ત્યક્ત્વા ચાંડાલવદ્દૂરં, બ્રહ્મીભૂય કૃતી ભવ ॥ ૨૮૭ ॥

[વિવેકચૂડામણિ.]

અર્થ—માતાના રજ (સોહી) રૂપ, અને પિતાના વીર્યરૂપ મળથી, ઉત્પન્ન થએલું, અને વિષ્ટા તથા માંસથી ભરેલું, સ્થૂળ શરીર, હે શિષ્ય! તું નથી. માટે ચાંડાળમાં જેમ તને પ્રીતિ થતી નથી; તેમ શરીરમાં પ્રીતિ કરવી રહેવા દે; અને બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈને, તું કૃતાથ થા! [૨૮૭]

રાગ-ઉપજતિ.

દેહોઽહમિત્યેવ જહસ્ય બુદ્ધિર્-દેહે ચ જીવે વિદુષસ્ત્વહંધીઃ ।

વિવેકવિજ્ઞાનવતો મહાત્મનો, બ્રહ્માહમિત્યેવ મતિઃ સદાત્મનિ ॥ ૧૬૦ ॥

[વિવેકચૂડામણિ]

અર્થ—'હું દેહ છઉં,' એમ જહ (અજાની) પુરૂષ બોલે છે. વિદ્વાનને દેહમાં અને જીવમાં, અહંબુદ્ધિ હોય છે. વિવેક વિજ્ઞાનવાળા મહાત્મા પુરૂષને, પોતાના આત્મામાં 'હું બ્રહ્મ છઉં' એવી બુદ્ધિ સદા રહે છે. [૧૬૩]

દેહ આત્મા થઈ શકે નહીં. 'દેહ હું છઉં; એમ કહેવું;' તેનાથી બીજું અજ્ઞાન કયું? એમ હવે ખુલાસો કરે છે.

આત્મા વિનિષ્કલો હ્યેકો, દેહો બહુભિરાવૃતઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ, કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા નિયામકઃ ક્ષાંતર્-દેહો બાહ્યો નિયમ્યકઃ । તયોરૈક્યં ० ॥ ૧૮ ॥

આત્માજ્ઞાનમયઃ પુણ્યો, દેહો માંસમયોઽશુચિઃ । તયોરૈક્યં ० ॥ ૧૯ ॥

આત્મા પ્રકાશકઃ સ્વચ્છો, દેહસ્તામસ ઉચ્યતે । તયોરૈક્યં ० ॥ ૨૦ ॥

આત્મા નિત્યો હિ સદ્રૂપો, દેહોઽનિત્યો હ્યસન્મયઃ । તયોરૈક્યં ० ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—આત્મા અવયવ વિનાનો છે; અને એક છે; અને દેહ અવયવવાળો અને જાત્રતાદિ ઉપાધિઓથી વિટાએલો છે. 'તે આત્મા અને દેહ—એ એક છે,' એમ જે કહે

છે; તેનાથી બીજું અજ્ઞાન કયું? એકે નહીં. [૧૭] આત્મા નિયામક છે; અને દેહની અંદર છે. આ દેહ નિયમમાં રહેનાર છે; અને બાહ્ય છે. તે આત્મા અને દેહ બે [૧૮] આત્મા પ્રકાશ સ્વરૂપ અને પવિત્ર છે; દેહ માંસાદિના સમુદ્ધરૂપ છે; અને અપવિત્ર છે. છતાં તે બન્ને એક છે; એમ કહેવું; તેનાથી બીજું અજ્ઞાન કયું? [૧૯] આત્મા પ્રકાશક અને સ્વચ્છ છે; અને સ્થૂળ શરીર તમેગુણના કાર્યરૂપ છે. છતાં—તે બન્ને એક છે; એમ કહેવું; તેનાથી બીજું અજ્ઞાન કયું? [૨૦] આત્મા નિત્ય અને સદ્ધરૂપ છે. (સદ્ધરૂપ એટલે બાધ નહીં પામનારો.) આ શરીર અનિત્ય, અને અસદ્ધરૂપ છે; છતાં તે બન્ને એક છે; એમ કહેવું; તેનાથી બીજું અજ્ઞાન કયું? [૨૧]

આપને સગાં લાખ બે લાખ લશે. આપના મરણ વખતે સાવધાન રહે; એવું કેણુ છે? આપને કોઈ પરણ્યું પણ લશે! ગયા વરસના પુસ્તક રચના પાને તેજબાઈનું દષ્ટાંત છે. આવું દષ્ટાંત પચીસ પચાસ વખત કેમ વાંચતા નથી? અગ્નિ ઝરે; ત્યાં સુધી ચક્રમકના પત્થરને અકાળે. વારંવાર વાંચતાં, અંદર બેઠેલો આત્મા ઉસ્કેરાય! કર્તવ્યનો પોકાર કરે. મરણ પ્રસંગે શું કરવું જોઈએ; તે બરાબર સમજી શકે. મરણરૂપી આક્રમણ પુરી છે; છતાં મરનારની આક્રમણ, સંપૂર્ણ વિચાર કરીને, મરણ સુધારવું જોઈએ. [મરવું કેવી રીતે? ભાગ બીજો, પાન ૪૨ જુઓ.]

૫૬

કાંટે બાંધ્યા ગજરા પુષ્પનારે, કાંટે પુષ્પો કેરા હાર;

ભાગુ ચાલ્યાં હરિને પામવારે.

ભાલે તિલક કર્યા કેસર તણારે, વચ્ચે કુમ કુમ કેરો ચાંદ;

ભાગુ ચાલ્યાં હરિને પામવારે.

મુખમાં તુલસી દળ ધારણુ કર્યું રે, બોલ્યાં નારાયણનાં નામ;

ભાગુ ચાલ્યાં હરિને પામવારે.

સામા રાખ્યા હરિને નિરખવારે, નજરો ચોડી રાખી ત્યાંજ

ભાગુ ચાલ્યાં હરિને પામવારે.

‘અંતકાળ વખતે, જેવી મતિ તેવી ગતિ.’ આ પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવતો પુરાવો છે. મોટા સંતે મરતાં મરતાં, પાકેલા બોરમાં મોહ કર્યો; તો સંતને બોરમાં કીડો થવું પડ્યું હતું. આ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે. માટે મરણ વખતે મરનારે, સાવધાન રહેવું જોઈએ; એટલું જ નહીં; પણ બહાલા સગાઓએ પણ, સાવધાન રહેવું જોઈએ. બહાલા સગાએ, મરણ પથારી પાસે, નાનામાં નાના નોકર થઈ જવું જોઈએ.

આળસુ-કામ કરવે કાયર-કડવા બોલા; એવા સગાને, અથવા એવા નોકરને, કદિ પાસે રાખવા નહીં. આપણું અજ્ઞાન, અજ્ઞાનની ઓથે ઉભેલી આપણી પોતાની બેદરકારી, અને આપણા ધંધાની ધમાલ, એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે—આપણે મરનારના મોતની કદર, બહુજ થોડી કરીએ છીએ. બહાલા સગાને કેવી રીતે વળાવાય; તે આપણને આવડતું નથી. આ અપરાધ ઓછો નથી.

કુશલા બ્રહ્મવાર્તાયાં, વૃત્તિહીનાઃ સુરાગિણઃ ।

તેપ્યજ્ઞાનિતયા નૂનં, પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

[અપરોક્ષાનુભૂતિ.]

અર્થ—મલીનવાસનાવાળા અને સંસારમાં રચ્યાપચ્યા પુરુષો, ભણે બ્રહ્મની કથા કરવામાં કુશળ હોય; પણ તેઓ, જન્મ મરણના ચેત્તમાંથી નીકળી શકતા નથી.

વક્તા—કથા કરનારની આ દશા છે; ત્યારે શ્રોતાઓએ, મુમુક્ષુઓએ, વિવેકદારા મલીનવાસનાઓને, જીવનમાંથી વીણી નાંખવી જોઈએ. ‘સંસારમાં કઈ કઈ બાબતમાં, હું રચ્યોપચ્યો છઉં.’ તે પણ જાણી લેવું જોઈએ. સન્મિત્ર હોય; પોતાની સ્ત્રી હોય; માતાપિતા હોય; તેમની નજરે, આપણા જીવનમાં, જે જે દોષ જણાતા હોય; તે તે દોષનો, વિચાર કરવો જોઈએ. સંસારનાં પડલ, એટલાં બધાં ભયંકર છે કે—બુદ્ધિમાન, ચતુર, પંડિત, અથવા સૂક્ષ્મ વિચાર કરનાર વકીલ, ડૉક્ટર, અથવા એનજીનીયર, પોતા પાસે પડેલા, પોતાના દોષોને દેખતા નથી. શોર્ટ સાઈડવાળાએ, લાંબે નજર કરવી હોય; તો ચશ્મા પહેરવાંજ પડે. તેમ સંસારી જીવે, લાંબે નજર કરવી હોય; તો શાસ્ત્ર અને સંતરૂપી ચશ્મા પહેરવાંજ જોઈએ.

લાંબી નજર કરતાં એવું દેખાય છે કે—

[વાક્યસુધા.]

अस्ति भाति प्रियं रूपं, नाम चेत्यंशपंचकं ।

आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं, जगद्रूपं ततो द्वयं ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—આ જગત્માં—જે છે; જે પ્રકાશે છે; અને જે પ્રિય લાગે છે; તે બ્રહ્મ છે; અને નામ તથા રૂપ, તે બે જગત્રૂપ છે—તે બે માયારૂપ છે.

ખાત્રી—સાંભળીને એમ ખાત્રી થઈ હશે કે—અત્યારે એંશી ટકા મનુષ્યો, પશુ જેવાં, રાક્ષસી, અથવા તામસી થઈ પડ્યાં છે. અત્યારે વિજ્ઞાને ત્વરાથી કામ કરી દેવા માંડ્યાં છે; તેમ લોકો ત્વરાથી એકબીજાનું અપમાન કરવા લાગ્યા છે. જરા વાંચો પડે; તો ત્વરાથી કહ્યા કરી બેસે છે; અને તેથી પણ આગળ, એકબીજાનાં ખૂન કરી બેસે છે. પરિણામે મોઢું મનુષ્યત્વ, પાઈબે પાઈનું થઈ પડ્યું છે. મોજશોખ વધી પડ્યો છે. થોડામાં ચાલતું નથી. તેથી જેનું તેનું પડાવી લેવું; અથવા જુગારી થવું; લોકોને ગમે છે. પરિણામે—જ્યાં એક બે પોલીસ કોર્ટો હતી; ત્યાં પાંચ સાત પોલીસ કોર્ટોની જરૂર પડી છે. આ પ્રમાણે પોતે અપરાધી છે; એવું પણ ઘણા અભાગીયા લોકો, સમજી શકતાં નથી. એક બે વખત શિક્ષા પામેલા હોય; તોપણ અપરાધ કરતાં બીતાં નથી. જાણે નર્મો નફ્ટનો સંત્ર ! દિકરા દિકરીઓ નમાલાં થઈ પડ્યાં છે. ઘરનાં કામકાજ પણ કરી શકતાં નથી. તોપણ વિપયક્ષોબુધ, એટલાં બધાં થઈ પડ્યાં છે કે—રોગથી અને પોતાનાં સંતાનનાં ભારથી પીડાઈ રહ્યાં છે. યરરી ઉત્તમ છે; મીઠી છે; ગળી છે; પણ પોતાને રૂચે એટલીજ ખવાય. વધારે ખાનારને, વારંવાર જાજરમાં જવું પડે. કડવી દવા પીવી પડે. તાત્પર્ય—આ તમામ દુઃખ મટી શકે એવાં છે; છતાં આ દુઃખને તેઓ સાધારણ ગણીને ચાલવા દે છે. ચીવટભર્યા માત્ર વિચારુથીજ, થોડાં દુઃખો ઓછાં થઈ શકે. આવી રાંકડી પ્રજા—આવાં કંગાલ મનુષ્યો, ‘હું કોણ ?’ નો વિચાર કરવા લાયક નથી. ‘હું કોણ ?’ નો વિચાર કરવા, તેમને લાયક બનાવવાં; તે પણ એક મહાન પુણ્ય છે. આ પત્રિકા વાંચીને, આપ બે વાત કરવા શીખો; તોપણ સમાજને લાભ થાય. પાછ પાઈ કરતાં પૈસો, અને પૈસો પૈસો કરતાં, રૂપૈયો થાય છે. દ્રવ્યની સગવડ હોય; તો સગાસંબંધી—મિત્રા, અને એવાં બીજાં સુધરી શકે—મનુષ્ય થઈ શકે—તેઓની વચ્ચે, આ પત્રિકારૂપી દીવો મુકી દો. મનુષ્યના દેહમાં રહેવું; છતાં

મનુષ્ય ન થવું; તે ખોટ, પૂરી પુરાય એવી નથી. તે ભૂલ દરગુજર થઈ શકે એવી નથી. આ ભૂલ સુધાર્યા વિના, ભગવાનને ભજવા નીકળવું; તે નર્થ ગાંડપણુ છે. મેંએ મેશ ચોપડીને, કન્યા પરણવા જવા જેવી ભૂલ છે. તાત્પર્ય—કોઈપણ પ્રકારે પ્રથમ, મનુષ્ય તો થવુંજ જોઈએ. આટલું વાંચીને, આપને ખાત્રી થઈ હશે; કે સોએ એંશી ટકા મનુષ્યો, મનુષ્યો નથી; પણ પશુઓ છે, રાક્ષસો છે; અથવા અસુરો છે.

આ સંસારના અનેક વૈભવો સાથે, પચીશ, પચાસ કે સો વરસનો સંબંધ છે. આખર મુકામ તો, રમશાનજ છે. માણ્યો મપાય નહીં; એટલો લાંબો કાળ, બીજે ગમે ત્યાં, આપણે ગાળવો છે. છતાં આ સંસારરૂપી ધર્મશાળામાં, થોડા વખત માટે આપણે એટલી બધી રંજાડ કરી રહ્યા છઈએ કે—જ્યારે આપણને જ્ઞાન થાય; ત્યારે આપણને પોતાને, આપણી બેવકુફી ઉપર તિરસ્કાર છૂટે. સામાનું ખૂન કરીને મેળવેલી લક્ષ્મી, અથવા મેળવેલા વૈભવનો બદલો, સરકાર માગી લેછે. સરકાર ખુનીને ખુનની શિક્ષા, અથવા બીજી ભયંકર શિક્ષા કરે છે. પરિણામે મોટા ત્રાસથી મેળવેલી લક્ષ્મી, અથવા મેળવેલો વૈભવ, ભોગવ્યા વિના, છોડીને જેલમાં રહેવું પડશે. કોઈ પુણ્યને યોગે ગુન્હેગાર તુરત પકડાતો નથી; પણ પુણ્ય ક્ષીણ થએ; તેનાં પાપ, એવા સંજોગો ઉભા કરી આપે છે; કે—જેમ પાંજરામાં ઉંદર પુરાઈ જાય; તેમ ગુન્હેગાર સેહેજમાં સપડાઈ જાય છે. વળી જ્યાંસુધી ન સપડાય; ત્યાંસુધી ગુન્હેગાર સરકારથી સંતાતો રહે છે; અને તેનું પોતાનું કાળજી, કરેલા અપરાધથી ધ્રુજતુંજ રહે છે. આપણે માનવ, એટલે અપરાધી નહીં; આવા ધ્રુજતાં કાળજીવાળા નહીં. પણ શાહુકાર ! રાજસાહેબની સાથે બેસવાના અધિકારી ! કોઈ રૂડા સદ્ગુરુ મળી જાય; તો તેથી પણ આગળ—એટલે પરમાત્માની પાસે બેસવાના અધિકારી ! આપને એટલું તો યાદ હશે કે—પ્રભુએ આપણને ધ્રુજતું કાળજી આપ્યું નહોતું. આપણે બાળક હતા; માતાના ખોળામાં સુતા સુતા ધાવતા હતા; ત્યારે આપણું કાળજી નિર્દોષ હતું—સ્વતંત્ર હતું. અભય હતું. તે કાળજીને આપણે પોતે, અપરાધો કરીને ધ્રુજતું બનાવી દીધું છે. હું આપને કંઈ વાત કરી રહ્યો છઉં; તે તો આપ સમજ્યા છોને ? હું આપને એમ કહી રહ્યો છઉં; કે—‘ભલે જમવા જીવાર હોય; ભલે પહેરવા કાટયાં વસ્ત્ર હોય; અને પાસે પાઈ ન હોય; તોપણ મનુષ્ય થજો. માનવતારૂપી ધનને ખોઈ નાંખશો નહીં. માનવતામાંથી રાહીદાસે મહેલ ચણાવ્યા. માનવતામાંથી બીલ્વ મંગળ જેવા લંપટ પુરૂષે, પરમારથ સાધી લીધો. માનવતામાંથી પીંગળા વેશ્યા, પરમ પદને પામી. શવરી, કરમા, રાંકા બાંકા વિગેરે નિર્ધનો, ‘નહીં ત્રણમાં, નહીં તેરમાં’—એવા નિઃસાધન ગરીબ લોકો, માનવતામાંથી, લાખોની કમાણી કરી ગયા. આત્મા ઘણોજ બળવાન છે; પણ મનુષ્યદેહ વિના, તે માનવતા ટકાવી શકતો નથી. કલ્યાણને કેડે મનુષ્યદેહ ઉત્તમ સાધન છે. તેની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવી જોઈએ. મનુષ્યદેહમાં રહીને, સાવધાનપણે મનુષ્ય બની જવું જોઈએ.

વાદ—જેમ જળમાંથી શેવાળ ઉત્પન્ન થઈને, જળને ઢાંકી દે છે; તેમ વિદ્યાઓમાંથી વાદ ઉત્પન્ન થઈને, વિદ્યાઓને ઢાંકી દે છે. વાદ અંતઃકરણની નિર્મળતા માગે છે. મલીન અંતઃકરણવાળા સાથે કદિ વાદ કરવો નહીં.

વાક્યવૃત્તિ—‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યનો ખુલાસો, શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યે—‘વાક્યવૃત્તિ’ નામના ગ્રન્થમાં કર્યો છે. ત્યાં ત્ત્વં પદનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.

ગુરુ કહે છે—

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યોત્થં, યજ્જીવપરમાત્મનોઃ ।

તાદાત્મવિષયં જ્ઞાનં, તદિદં મુક્તિસાધનમ્ ॥૬॥

અર્થ—શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે કે-તત્ત્વમસિ' [તે જે બ્રહ્મ છે; તે તું છો.] ઇત્યાદિ વાક્યથી ઉપજેલું, જીવના અને પરમાત્માના એકપણાના વિષયરૂપ જ્ઞાન, તે આ મુક્તિનું સાધન છે. [૬].

આ બાબતમાં શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે—

કો જીવઃ કઃ પરમ્માત્મા, તાદાત્મ્યં વા કથં તયોઃ ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યં વા, કથં તત્પ્રતિપાદયેત્ ॥૭॥

અત્ર બ્રૂમઃ સમાધાનં, કોઽન્યો જીવસ્ત્વમેવ હિ ।

યસ્ત્વં પૃચ્છસિ માં કોઽહં, બ્રહ્મૈવાસિ ન સંશયઃ ॥૮॥

અર્થ—જીવ કોણ ? અને પરમાત્મા કોણ ? તથા તે બેમાં એક અલ્પજ વિગેરે; અને એક સર્વજ વિગેરે—એવા જુદાં જુદાં લક્ષણવાળા જીવ પરમાત્માનું, એકપણું કઈ રીતે છે ? વળી તત્ત્વમસિ આદિ વાક્ય, ઉલટા ગુણવાળાની એકતાનો સ્વિકાર, કઈ રીતે કરી શકે છે ? [૭]. શ્રીસદ્ગુરુ જવાબ આપે છે કે—જીવ કોઈ અન્ય વસ્તુ નથી; પણ તું પોતે જીવ છો. તું તને ભૂલી ગયો છો; તેથી તને આ અથડામણ છે. 'હું કોણ છઉં ?' એમ જે તું મને પૂછે છે; તો તું પોતે બ્રહ્મ છો; તું દેહાદિ નથી. તેમાં સંશય કરવાની જરૂર નથી. [૮].

શિષ્ય પ્રાર્થના કરે છે—

પદાર્થમૈવ જાનામિ, નાદ્યાપિ ભગવન્ સ્ફુટમ્ ।

અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થ, પતિપદ્યે કથં વદ ॥૯॥

ગુરુ જવાબ દે છે—

અંતકરણતદ્વૃત્તિ-સાક્ષી ચૈતન્યવિગ્રહઃ ।

આનંદરૂપઃ સત્યઃ સન્, કિં નાત્માનં પ્રપચસે ॥૧૧॥

સત્યાનંદસ્વરૂપં ધી-સાક્ષિણં બોધવિગ્રહમ્ ।

ચિંતયાત્મતયા નિત્યં, ત્યક્ત્વા દેહાદિગાં ધિયમ્ ॥૧૨॥

આ સાંભળીને શિષ્ય ચમકી જાય છે. નિર્ધનને જાણે કરોડનો એક મળ્યો. ધીરજ રાખીને ગુરુની પ્રાર્થના કરે છે—“ હે ભગવન્ આપ જે વાત કહો છો: તે વાત હું અદ્યાપિ પર્યંત જાણુતોજ નથી. ‘હું તો એક પામર જીવ !—હું તો રમેશભાઈ, હું તો દુલાભાઈનો પુત્ર, ડાહીનો દિકરો, અને ગાંડીનો વર. અને મુંઝવેનો રહેવાશી;’ એટલુંજ હું હજી જાણું છઉં.] તત્ત્વમસિ વાક્યથી, હું બ્રહ્મ છઉં; એમ હું કઈ રીતે જાણી શકું; તે આપ મને કૃપા કરીને કહો.” [૯] આ પ્રમાણે નમ્રતા પૂર્વક બોલેલાં વચનો સાંભળીને, કૃપાળુ ગુરુ બોલ્યા કે—xx [૧૦] “ હે પુત્ર ! તું બુદ્ધિનો, અને તેની-વૃત્તિરૂપ મનનો, તથા દેહાદિ સર્વનો, સાક્ષી છો; તે સર્વને જોનારો તું છો; તું અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ છો; વળી સ્વયંપ્રકાશ છો; તારા આનંદ સ્વરૂપથીજ તને આનંદનું જ્ઞાન થાય છે. તું ત્રણે કાળમાં રહેનારો છો; તેથી સત્ય સ્વરૂપ છો; છતાં તું તને પોતાને, કેમ જાણુતો નથી ? [૧૧] સાંભળ ! હું તેનો ખુલાસો કરી આપું—

અર્થ—દેહાદિને વિષય કરનારી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને, સત્યસ્વરૂપ, આનંદ સ્વરૂપ, બુદ્ધિના સાક્ષી, અને ચેતન સ્વરૂપનું, આત્માપણાવડે, ‘હું આત્મા છઉં’ એવા ભાવથી, નિરંતર ચિંતવન કર. [૧૨] [વાક્યવ્રત્તિ.]

રૂપાદિમાન્યતઃ પિંડસ્-તતો નાત્મા ઘટાદિષત્ ॥

વિચિત્રાદિમહાભૂત-વિકારત્વાચ્ચ કુંભવત્ ॥૧૩॥

અર્થ—આ તારો સ્થૂળ દેહ ઘડાની પેઠે જડ છે; કારણકે તે રૂપવાળો છે; અને આકાશાદિ, મહાભૂતોના કાર્યરૂપ છે. [૧૩]”

શિષ્ય પૂછે છે—હું કેણુ ? તે મને સાબીત કરી આપો !

અનાત્મા યદિ પિંડોઽય-મુક્તહેતુબલાન્મતઃ ।

કરામલકવત્ સાક્ષા-દાત્માનં પ્રતિપાદય ॥૧૪॥

અર્થ—આપના કહેવા પ્રમાણે, આ દેહ કદિ અનાત્મા હોય; તો ભલે. પણ દેહને અનાત્મા ગણવાથી, આત્માનો વિચાર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. માટે કૃપા કરીને, હાથમાં રાખેલા આમળાની માફક, સાક્ષાત્ આત્માને પ્રતિપાદન કરો. [૧૪]

‘હું કેણુ ?’ તેનો બુલાસો હવે કૃપાળુ ગુરુ કરે છે—

ઘટદ્રષ્ટા ઘટાદ્ભિન્નઃ, સર્વથા ન ઘટો યથા ।

દેહદ્રષ્ટા તથા દેહો, નાહમિત્યવધારય ॥ ૧૫ ॥

સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો ! જીવ કેકાણે છે ને ? બોલો ત્યારે—હરહર મહાદેવ હર ! બસ ! આમ સામે પડકાર કરો; તો હું બહુ રાજી થાઉં. હું નવરો નથી; આ નવરાની વાતો નથી. મારી એક ઘડી, તે લાખેણી વહી જાય છે. તે આપને આપી રહ્યો છઉં.

અર્થ—શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે કે—‘જેમ ઘડાનો દ્રષ્ટા, સર્વ પ્રકારે ઘડાથી જુદો જ છે; તે ઘડારૂપ નથી. તેમ સ્થૂળ શરીરનો દ્રષ્ટા હું, સ્થૂળ શરીરથી જુદો છઉં. સ્થૂળ શરીર રૂપ નથી;’ એમ તારા પોતાના અનુભવથી, તું નક્કી કર. [૧૫]

પર્વમિન્દ્રિયદહ્નાહ-મિન્દ્રિયાણીતિ નિશ્ચિનુ ।

મનો બુદ્ધિ તથા પ્રાણો, નાહમિત્યવધારય ॥૧૬॥

સંઘાતોઽપિ તથા નાહ-મિતિ દૃશ્યવિલક્ષણમ્ ।

દ્રષ્ટારમનુમાનેન, નિપુણં સંપ્રધારય ॥૧૭॥

દેહેન્દ્રિયાદયો ભાવા, હાનાદિવ્યાપૃતિક્ષમાઃ ।

યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ, સોઽહમિત્યવધારય ॥૧૮॥

અનાપન્નવિકારઃ સન્-નયસ્કાંતવદેવ યઃ ।

બુદ્ધચાર્દીશ્ચાલયેત્ પ્રત્યક્, સોઽહમિત્યવધારય ॥૧૯॥

અર્થ—એવી રીતે ‘હું કે જે ઇન્દ્રિયોનો દ્રષ્ટા છઉં; તે હું, ઇન્દ્રિયો નથી;’ એમ પણ તું નક્કી કર. ‘મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ પણ હું નથી;’ એમ તું નક્કી કર. [૧૬] આ પ્રમાણે ‘ઇન્દ્રિયોનો અને પ્રાણનો સંઘાત પણ, હું નથી;’ એમ તું, નક્કી કર. ‘દ્રષ્ટા દૃશ્યથી વિલક્ષણ હોય છે;’ એમ અનુમાનવડે સાવધાનતા પૂર્વક નક્કી કર. [૧૭] જેના સાનિધ્યથીજ-જે પાસે હોવાથીજ-શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિ શક્તિઓ, મલ ત્યાગાદિ ક્રિયા કરવા સમર્થ

થાય છે; તે હું છઉં; એમ પણ નક્કી કર. [૧૮] જે અંતરાત્મા હોહ્યુંબકની પેઠે, વિકાર પામ્યા વિના, બુદ્ધિ આદિકને ક્રિયાયુક્ત કરે છે; તે હું છઉં; એમ પણ નક્કી કર. [૧૯] [જાણે કોઈ નવી દુનિયામાં, આપણે આવ્યા !]

હવે આગળ સાંભળો—

અજઢાત્મવદાભાંતિ, યત્સાનિષ્ઠધ્યાજ્ઞઢા અપિ ।

દેહેંદ્રિયમનઃપ્રાણઃ, સોઽહમિત્યવધારય ॥૨૦॥

અગમન્મે મનોઽન્યત્ર, સાંપ્રતં ચ સ્થિરીકૃતમ્ ।

एवं यो वेत्ति धीवृत्ति, સોઽહમિત્યવધારય ॥૨૧॥

સ્વપ્રજાગરિતે સુપ્તિ, ભાવાભાવૌ ધિયાં તથા ।

યો વેત્યવિક્રિયઃ સાક્ષાત્, સોઽહમિત્યવધારય ॥૨૨॥

ઘટાવભાસકો દીપો, ઘટાદન્યો યથેષ્યતે ।

દેહાવભાસકો દેહી, તથાહં બોધવિગ્રહઃ ॥૨૩॥

પુત્રવિસાદયો ભાવા, યસ્ય શેષતયા પ્રિયાઃ ।

દ્રષ્ટા સર્વપ્રિયતમઃ, સોઽહમિત્યવધારય ॥૨૪॥

અર્થ—જેના સમીપપણાથી જડ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, અને પ્રાણો પણ, ચેતન જેવાં જણાય છે; તે હું છઉં; એમ તું નક્કી કર. [૨૦] માં મન ખીજે ગયું હતું; પણ હમણાં મેં મનને સ્થિર કર્યું છે; એમ બુદ્ધિની વૃત્તિને, જે જાણે છે; તે હું છઉં; એમ પણ નક્કી કર. [૨૧] જે સ્વપ્નમાં, જાગ્રતમાં, અને સુપ્તિમાં, તથા બુદ્ધિઓના ભાવાભાવમાં વિકાર-રહિત રહે છે; અને તેને સાક્ષાત્ જાણે છે; તે હું છઉં; એમ પણ નક્કી કર. [૨૨] ઘડાને પ્રકાશનારો દીવો, જેમ ઘડાથી જુદો છે; તેમ શરીરને પ્રકાશનારો દેહી (આત્મા), એવો જે હું, તે ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો છઉં. [૨૩] પુત્રધનાદિ પદાર્થો, જેના અનુકુળપણાવડે પ્રિય લાગે છે; [આત્મનઃ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ (બૃહદારણ્યક ઉપ.)] તે દ્રષ્ટા સર્વથી પ્રિયતમ છે. આ દ્રષ્ટા, તે હુંજ છઉં; એમ પણ નક્કી કર. [૨૪]

‘હું જન્મ્યો અને હું મરી ગયો;’ એવું છેજ નહીં; તે કહે છે—

પરપ્રેમાસ્પદતયા, માનભુવમહં સદા ।

ભૂયાસમિતિ યો દ્રષ્ટા, સોઽહમિત્યવધારય ॥૨૫॥

અર્થ—જન્મ્યા પહેલાં—હું નહતો; એમ નથી; પણ હું સર્વદા છઉં; એવો પરમપ્રી-તિના વિષયરૂપ જે દ્રષ્ટા છે; તે હું છઉં; એમ નક્કી કર. [૨૫]

તત્ ત્વં અસિ નામના વેદ વાક્યમાં, ત્વં એટલે ‘તું’. તે ‘તું’ કેવો છે—સાંભળ—

દેહેંદ્રિયમનઃપ્રાણા-હંકૃતિભ્યો વિલક્ષણઃ ।

પ્રોજ્ઞતાશેષવદ્ભાવ-વિકારસ્ત્વંપદાભિધઃ ॥૨૬॥

અર્થ—શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ, અને અહંકાર, એ તમામથી, તું વિલક્ષણ છે; એવો સમગ્ર પડ્વિકારથી રહિત, ત્વં પદનો અર્થ થાય છે. [૨૬]

પંચદશી ચિત્રદીપ કહે છે કે—[વિચારીને વાંચો !]

સદા વિચારયેત્ તસ્માત્, જગજ્જીવપરાત્મનઃ ॥

જીવભાવજગદ્ભાવ-વાધે સ્યાત્મૈવ શિષ્યતે ॥૨૭॥

અર્થ—તેથી જગત્, જીવ અને પરમાત્મા શું છે ? તેનો સદા વિચાર કરવો. જીવ ભાવના અને જગત્ભાવના બાદ કરતાં, જે બાકી રહે; તે તું પોતે છો. [૧૨]

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યે હું કોણ છઉં ? તેનું નિરૂપણ કરવા માટે, ‘સ્વાત્મનિરૂપણ’ નામનો ગ્રન્થ લખી આપ્યો છે. લ્યો થોડી વાત કહું—

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્, નર્થે કસ્યાસ્તિ સંશયઃ પુસઃ ।

તન્નાપિ સંશયશ્ચેત્, સંશયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વં ॥ ૪ ॥

અર્થ—‘હું છઉં’; એવી બાબતમાં, કાંઈને શંકા હોતી નથી. [કારણ તે છે તોજ તે બોલે ચાલે છે.] તેમ છતાં જો કાંઈ, આ બાબતમાં શંકા કરે; તો તેને કહેવું કે—‘જે શંકા કરે છે; તેજ તું છો.’ [૪] [વિચારી જુઓ !]

દેહાદિકનું અને પંચકોશોનું વર્ણન કરીને, આચાર્ય ભગવાન બોલે છે કે—

અન્નમયાદેરસ્માત્-અપરં યદિ નાનુભૂયતે કિંચિત્ ।

અનુભવિતાન્નમયાદે-રસ્તીત્યસ્મિન્ન કશ્ચિદલાપઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—આ શરીરમાં અન્નમયાદિ કોશોથી જુદું, કાંઈ હોય; એમ અનાયાસે જાણવામાં આવતું નથી. તોપણ અન્નમયાદિ કોશોને, જે અનુભવે છે—કોશોને જે જાણે છે; ‘આ મારો દેહ છે.’ એમ જે બોલે છે; તે કાંઈ, અન્નમયાદિ કોશોથી જુદો છે. એમ ખાત્રી થાય છે. તેથી શ્રીશંકરાચાર્ય લખે છે કે-અસ્મિન્ કશ્ચિત્ અલાપઃ ન—આ બાબતમાં કાંઈને કાંઈ બોલવાનું રહેતું નથી. તાત્પર્ય—તેની શંકાનું સમાધાન થઈ જાય છે. [૧૫] [શાંત છાને ? સાવધાન છાને ? પત્રિકા મળે. ત્યારે શાંતથી વિચારીને ધીમે ધીમે વાંચજો.]

સતિ સકલદશ્યાવાધે, ન કિમપ્યસ્તીતિ લોકસિદ્ધં ચેત્ ।

યન્ન કિમપીતિ સિદ્ધં, બ્રહ્મ તદેવેતિ વેદતઃ સિદ્ધમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—‘દેહાદિ સર્વ દશ્ય પદાર્થોને બાદ કરતાં કરતાં, બાદ કર્યા પછી, કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી;’ એમ કહી, આ જગતના લોકો બોલતા હોય; તો—‘જે કાંઈ બાકી રહેતું નથી; તે જ બ્રહ્મ છે—તે જ આત્મા છે;’ એમ વેદથી સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું છે. [૨૨]

તસ્માત્ પદાર્થશોધન-પૂર્વકવાક્યસ્ય ચિંતયન્નર્થમ્ ।

દૈશિકદયાપ્રભાવા-દપરોક્ષયતિ ક્ષણેન ચાત્માનમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—તેથી પદાર્થના શોધન માટે, મહા વાક્યનો ઝરાઝર વિચાર કરે; અને સાથે સાથે, ગુરૂની કૃપા હોય; તો થોડા સમયમાં, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય. [૨૪]

પશુ, પક્ષીના અવતારોમાં, જીવ અજ્ઞાનમાંજ રહ્યો છે. અહીં પણ અજ્ઞાનમાંથી, જીવની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ઉત્પત્તિ થયા પછી પણ, આસપાસનું વાતાવરણ, અજ્ઞાનથીજ ભરેલું છે. આ અજ્ઞાનમાં જીવ બોલે છે કે ‘હું જનકો છઉં;’ ‘હું દુગ્ધજો છઉં;’ ‘હું કાણો છઉં;’ ‘હું બહેરો છઉં.’ આ સાંભળીને આપ સા, હવે સમજી શકશો કે—બોલનારો પોતાને, સ્થૂળ દેહરૂપ માનીને બોલે છે. પછી તમે તેની પાસેથી એમ સાંભળો કે—‘હું સુખી છઉં;’ ‘હું દુઃખી છઉં;’ તો તે સાંભળીને, આપ ખાત્રીપૂર્વક સમજી શકો છો; કે—સુખદુઃખ મનનો ધર્મ છે. તેથી જીવ મનરૂપ બન્યો છે. અથવા જીવ સૂક્ષ્મ દેહરૂપ બન્યો છે. ‘હું રમેશભાઈ;’ ‘હું દુલાભાઈ;’ એમ જ્યારે તે બોલે; ત્યારે સમજવું કે—જીવ નામ-રૂપ બન્યો છે. [ફરી વિચારો !]

અતત્માં તત્ બુદ્ધિ, અને તત્માં અતત્ બુદ્ધિ-તેનું નામ અજ્ઞાન. જે તે નથી; તેને તે માનવું; તે અતત્માં તત્ બુદ્ધિ છે. જે તે છે; તેને તે ન માનવું; તેનું નામ તત્માં અતત્ બુદ્ધિ છે. [યરાયર સમજાય છે ને ? શાંત છો ને ?]

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યના 'વાક્ય-સુધા' નામના ગ્રન્થમાં લખાયું છે કે—

રૂપં દૃશ્યં લોચનં દક્, તત્ દૃશ્યં દૃષ્ટુ માનસમ્ ।

દૃશ્યા ધીવૃત્તયઃ સાક્ષી, દગેવ ન તુ દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્થ—રૂપ દૃશ્ય છે; અને તેને જોનાર આંખ, દ્રષ્ટા છે. તેથી આગળ વિચાર કરીએ; તો આંખને જોનાર મન છે. એટલે આંખ દૃશ્ય છે; અને મન દ્રષ્ટા છે. તેથી આગળ વિચાર કરીએ; તો બુદ્ધિની વૃત્તિઓ, મનને જુએ છે. એટલે મન દૃશ્ય બની જાય છે; અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ, દ્રષ્ટા બને છે. તેથી આગળ વધીને, વિચાર કરીએ; તો-દેહમાં હું કહેનારો આત્મા, બુદ્ધિઓની વૃત્તિઓને જોઈ શકે છે. એટલે બુદ્ધિની વૃત્તિઓ, દૃશ્ય બને છે; અને આત્મા દ્રષ્ટા બને છે. આ આત્મા જોનારો કોઈ નથી. [૧] [ફરી વાંચો.]

'આત્માનાત્મવિવેક' નામના ગ્રન્થમાં, શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય બોલે છે કે—

દૃશ્યં સર્વમનાત્મા સ્યાદ્-દગંવાત્મા વિવેકિનઃ ।

આત્માનાત્મવિવેકોડયં, કથ્યતે ગ્રંથકોટિભિઃ ॥

અર્થ—વિવેકી પુરૂષને એમ સમજાય છે કે-જેટલું દૃશ્ય છે; તે તમામ અનાત્મા છે; અને 'આત્મા' એક જ દ્રષ્ટા છે. આત્મા અને અનાત્માનો, આ પ્રકારનો વિવેક, હું એકલોજ કહું છઉં; એમ નથી; પણ વિદ્વાનોના અનેક ગ્રન્થો, આ પ્રમાણે બોલ્યા છે.

શ્રી આચાર્ય ભગવાન્ 'વિજ્ઞાન-નાકા' નામના ગ્રન્થની, શરૂઆત કરતાં બોલે છે કે—
[વંશસ્થ]

તપોયજ્ઞદાનાદિભિઃ શુદ્ધબુદ્ધિર્-વિરક્તો નૃપાદૌ પદે તુચ્છબુદ્ધયા ।

પરિત્યજ્ય સર્વં યદાપ્નોતિ તત્ત્વં, પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—તપ, યજ્ઞ અને દાનાદિવડે, શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો; અને રાજ્યાદિપદમાં તુચ્છ બુદ્ધિ વડે વૈરાગ્યવાળો પુરૂષ, સર્વનો પરિત્યાગ કરીને, જે તત્ત્વને પામે છે; તે નિત્ય પરબ્રહ્મ એવું જે તત્ત્વ-તે હું છઉં. [૧]

શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય સદાચારસ્તોત્રમાં બોલે છે કે—

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં, જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ।

યદેકં કેવલં જ્ઞાનં, તદેવાહં પરં બૃહત્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ રૂપ, ત્રણ અવસ્થાઓમાં, અન્વય વડે અને વ્યતિરેક વડે, જે એક, અસંગ, ચૈતન્ય રૂપ, પર અને નિરતિશય વ્યાપક છે; તેજ હું છઉં. [૪]

સાંભળો છો ને ? આચાર્ય મોટા વકીલ-એડવોકેટ જનરલ [એફ લાઇફ એન્ડ સોલ]ની માફક, દલીલો કરી રહ્યા છે. [વિષય શાંતિથી વાંચવા જેવો છે.]

દૃષ્ટાંત—ઔરંગઝેબના અમલમાં, રાજ આક્રમમાં સપડાતાં, રાજનો બાળક, બીલોના ટોળામાં આવી પડ્યો. તે પોતાને બીલ માનવા લાગ્યો. જે બીલો, તેને દેખીને ભય પામે;

તે ભીલો, તેને ડરાવતા હતા. ઘણે કાળે રાજ આફતમાંથી મુક્ત થતાં, દીવાન સાહેબ કુંવરને તેડવા આવ્યા. અને ‘ખમા બાપુને !’ કહીને, હાથ જોડીને, દિવાન સામા ઉભા રહ્યા; ત્યારે તે કુંવર ચમક્યો ! ‘આ શું ? મને ખમા શી ? અને આ મોટા માણસ, મને નમે છે કેમ ?’ વિગેરે વિચારો, કુંવરને થઈ આવ્યા. દીવાન સાહેબે અને ઘરડેરા ભીલોએ, કુંવરને તેના સાચા સ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું. પછી તો તેણે, પહેરેલા ભીલના ગાભા, ફેંકી દીધા. દીવાન સાહેબ લાવ્યા હતા; તે રાજવી પોશાક પહેર્યો. સમય થતાં જોખારો ખાઈને, તે રાજગાદી ઉપર બેઠો. [જીવ શિવ બન્યાં.]

બીજું દૃષ્ટાંત—સિંહનું નાનકડું બચ્ચું, માતાથી છૂટું પડી જતાં, વગડે ભરવાડોને જડ્યું. ભરવાડે તેને બકરીઓનાં બચ્ચાં સાથે, ઉછેરીને મોડું કર્યું. આ ટોળું એક વખતે વગડે ચરતું હતું; ત્યારે એક સિંહ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેને જોઈને બકરાં નાદાં. સિંહે બકરાના ટોળામાં, પોતાની જાતના નાના સિંહને જોયો. તેને નાસતો જોઈને, સિંહ આશ્ચર્ય પામ્યો. તોપણ તેણે વિચાર કર્યો કે—‘આ મરદ કંગાલો ભેગો ક્યાંથી ? જરૂર તેને બચાવી લેવો.’ પછી તેણે બકરા સાથે દોડતા સિંહને, પકડી લઈને, ધીરજ આપીને કહ્યું કે—‘ભાઈ તું તો સિંહ છે—બકરું નથી. તું તો મારા જેવો છે.’ આ સાંભળીને બકરું બની ગયેલો, રાંક સિંહ બોલ્યો કે—‘કાં આમ મારી મસ્કરી કરો ? હું તો રાંક બકરું છઉં—વિગેરે.’ તેના મનનું સમાધાન કરવા, સિંહ તેને નદીને કાંઠે લઈ ગયો. પછી તેને કહ્યું કે—‘આ નિર્મળ જળમાં તું જો ! તારો પડછાયો, બકરા જેવો છે; કે મારા જેવો ?’ રાંક સિંહે પોતાનો પડછાયો જળમાં જોતાં, પોતાને માથે, મોટી કેશવાળી તેણે દેખી. મુખ વિકાળ દેખ્યું; દાઢો ભયંકર દેખી. બકરાની દાઢીએ લપડે છે; એવા આંચળ ન દેખ્યા. બકરાના પગની ખરી, અને પોતાના પગનો પંજો, જુદાં દેખ્યાં. રાંક સિંહ આશ્ચર્ય પામીને દરી ગયો. ‘હજી સાંભળ. જો મારી ગર્જના !’ એમ કહીને, મોટા સિંહે ત્રાડ પાડી. સામેથી દિશાઓ ગાજવા લાગી. મોટા સિંહે કહ્યું કે—‘આવી ગર્જના, તું પણ કરી શકે છે. ‘હું તને મારીશ’ એવી બીકને, તું હવે તજી દે ! ‘હવે તું બકરું નથી;’ એમ તું તારા મનથી નક્કી કર. પછી નિર્ભયતાપૂર્વક, ગર્જના કર.’ આ સાંભળી નાના સિંહે, ગર્જના કરી. પોતાની ગર્જના સાંભળીને, પોતાને ખાત્રી થઈ કે—‘હું જે જે કરતું બકરું નથી; પણ હું વનરાજ છઉં.’ પછી તે સિંહનું બચ્ચું, મોટા સિંહ સાથે વનમાં ચાલ્યું ગયું.

કહેવાનો ભાવ એ છે—કે જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે. આકાશે ઉડતું પવિત્ર પક્ષી છે; પણ માયાના પાંજરામાં પુરાઈ ગયું છે. વાંદર વૃક્ષે વૃક્ષે કૂદે ! વૃક્ષનાં ઉમદાં ફળ, વૃક્ષ ઉપરથી ચુંટીને ખાય; પણ ખાવા પીવાની નજીવી લાલચમાં, મદારીનાં પંજામાં ફસાઈ જાય છે. મદારી તેને માણેકચોક વચ્ચે નચાવે છે. મદારી જગતને સૂચવે છે કે—ખાવાની લાલચ, જીવને પરાધીન કરી દે છે. સંત તુલસીદાસ કહે છે કે—[મોક્ષવાણી પાનુ ૮૮]

ચોપાઈ—ઈશ્વર અંશ જીવ અવિનાશી, ચેતન અમલ સદૃજ સુખરાશી;

સો માયા વશ ભયઉ ગુંસાઈ, બંધ્યો કીર મરકટકી નાંધ.

‘કીર’ એટલે પોપટ, અને ‘મરકટ’ એટલે વાનર. પોપટ અને વાનરની માફક, ઇશ્વરનો અંશ, બળવાન જીવ—લાચોર બની જાય છે. મોટા પુત્ર, બાનાં લાડકાં નાનાં નાનાં બચ્ચાંને (પોતાનાં ભાંડરડાંને), ન તેડે; બહેનનાં છોકરાંને પણ ન તેડે; પણ જે

છોકરાં, પોતાને થાય; તેને તેડીને ચોટા સુધી ફરે. ખાનું કહ્યું ન કરે; અને સ્ત્રીનું કહ્યું કરે. કારણકે—અંધેયો કિર મરકટકી નાંઈ.’ સ્ત્રીને અનુકુળ રહેવાની, કોઈ પણ પ્રકારે નાં નથી. પણ લાચાર બની જવાની ના છે. જીવને સંસારમાં ઉતરવાની ના નથી; પણ પોતે સંસારમાં, લાચાર બની ગયો નથીને? એમ જીવે વારંવાર તપાસવું જોઈએ. લાડુ જન્મવાની ના નથી; પણ એમ જન્મવાનો શોખ વધતાં, ‘પોતે લાડુનો લાલચુ-લોહુપ-બનતો નથી ને? એમ જીવે વારંવાર તપાસવું જોઈએ. ગંગામાં સ્નાન કરવાની ના નથી; પણ જુડી મરવાની ના છે. સત્ય વસ્તુ સમજાય; તો સત્ય વસ્તુ માટે, સુખેથી લાચાર થવું.

કયો વિષય ચાલે છે? તે ભૂલ્યા નથીને? સાંભળો—અકરૂં બની ગએલા સિંહે, નિર્મળ જળમાં, પોતાનું સ્વરૂપ જોઈને, ખાત્રી કરી કે—‘હું અકરૂં નથી.’ તેમ આપણને, શ્રીસદ્ગુરુ, નિર્મળ જળ જેવા, પક્ષપાત રહિત શાસ્ત્રમાં, જોવરાવીને, આપણા સ્વરૂપની ખાત્રી કરાવી શકે છે. સિંહ વિના સિંહ, જગે કેમ?

આવું જ્ઞાન, આપણા રમેશભાઈને થાય; તો તેને ખાત્રી થાય કે—મારું નામ ‘રમેશ,’ આ શરીરરૂપી દાગીનાને ઓળખવા માટે, મારેલું માત્ર લેખલ (ચીટી) છે. આ શરીર, આ આશ્રમ મુકીને, સંન્યાસી થાય; તો આ શરીરનું લેખલ બદલાય છે. એટલે—‘રમેશ’ ને બદલે ‘નિશ્વજ્ઞદાસજી’ ‘રામદાસજી,’ ‘ગોવિંદાસજી’ વિગેરે નવાં લેખલ, લગાડવામાં આવે છે. ‘દુલાભાઈ’ મારા બાપ છે; એમ હું માની બેઠા છઉં; તે પણ હમેશ માટે નથી. લહેણ દેણે ભેળા થયા છઈએ; અને લહેણ દેણ પુરી થતાં, સૌ સૌને માર્ગે ચાલ્યાં જાયું. મુવા પછી પૂછો; તો નથી કોઈ બાપ; અને નથી કોઈ પુત્ર. આ નામ, અને આ સંબંધ પણ, સંસારનો વ્યવહાર સાચવવા જેટલોજ ઉપયોગી છે. નાટક, નાટકના સૂત્રધારની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે; તેમ સંસાર, ઇશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે. પ્રભુ જ્યાં આપણને મૂકે; ત્યાં આપણે આપણો ખેલ, ઝરાઝર ભજવી દેવો જોઈએ. સ્વધર્મ પાળે, તેને ખેલ ભજવતાં આવડ્યો ગણાય છે. [ફરી વિચારો !]

ત્યારે હવે હું કોણ?—હું દેહ નથી; હું મનુષ્ય પણ નથી. મનુષ્ય માત્ર લૌકિક વ્યવહાર માટે ઉપયોગી છે. લૌકિક વ્યવહાર નાશવંત છે. ગમે એવા ડાહ્યા-વ્યવહારીયા; પણ પાંચે પંદરે, ગોંદરે (સ્મશાને) જઈને સુવાના છે. જે મીલકતને મેળવતાં, તનમનને તોડી નાંખ્યાં; તે મીલકતને જેવા પણ, તે ફરી અહીં આવતા નથી. જે સ્ત્રી પુત્રાદિ માટે, હરિને પણ જેણે ન સંભાર્યાં; તે સ્ત્રી પુત્રાદિને વહાલ કરવા; તે પાછા અહીં આવી શકતા નથી. એટલે મારું મનુષ્યત્વ પણ ઘડી બે ઘડીનું છે.

ત્યારે શું મનુષ્યપણું નકામું છે?—ના—મનુષ્યપણામાં મનુષ્યના ધર્મ પાળીને, આત્મા સંબંધી વિચાર કરવાની, યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માની શોધ માટે, જેમ દેહ ઉપયોગી છે; તેમ મનુષ્યત્વ પણ ઉપયોગી છે. દેહપણું અને મનુષ્યપણું સાધન છે. ધ્યેય, તે બેથી આગળ છે. ત્યારે હવે હું કોણ? આ આખતમાં, ડાહ્યા પુરૂષની વાણી સાંભળીએ. સાંભળો—શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યનું ‘શ્રી સિદ્ધાંતગિંદુ’ નામનું સ્તોત્ર.

ન ભૂમિર્ન તોયં, ન તેજો ન વાયુર્-ન खं नैन्द्रियं वा न तेषां समुहः ।

अनैकांतिकत्वात् सुषुप्त्येकसिद्धः, तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ૧ ॥

न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्मा, न मे धारणाध्यानयोगादयोऽपि ।

अनात्माश्रयाहं ममाध्यासहानात्, तेदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ २ ॥

સૂચના—મનુષ્યત્વ જેણે સિદ્ધ કર્યું હોય; માણસાઈમાં રહીને, તેથી આગળ, આત્મ-તત્ત્વનો વિચાર, જેણે કર્યો હોય; આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીને, જેણે નામરૂપાદિ દેહનો, અને જગતનો મોહ છોડી દીધો હોય; અદંભમની લગીર પણ ગંધ, જેમાં ન હોય; જેણે વાસનાઓનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરી નાંખ્યો હોય; તે પુરૂષ આ સ્તોત્રનો અધિકારી છે. સ્તોત્ર ગાવાની ના નથી. પોતે શું છે; તે સત્યની ઝાંખી કરવાની પણ, ના નથી; પણ વાંચીને નાસ્તીક બની જવાની ના છે. કોડીનો માલ ન હોય; અને તેના કરોડ ઉપજવવા; તે બંને એવું નથી. દીલ્હીના દરબારમાં, ખાસડાં પાસે ઉભા રહેવાનો, જેને અધિકાર ન હોય; તે મયુરાસન ઉપર, કેમ બેસી શકે? કહેવાનો હેતુ એ છે કે-જે રાજા નથી; તે કહે કે-‘હું રાજા છઉં;’ તો તે અપરાધ ગણાય છે. તેમ જે બ્રહ્મ નથી; તે કહે કે ‘હું બ્રહ્મ છઉં;’ તો તે પણ અપરાધ ગણાય છે. Deserve and then desire. અમુક વસ્તુ માટે, પ્રથમ લાયક થાઓ; અને પછી, તે વસ્તુ માટે ઇચ્છા કરો. આજકાલ હૃદયથી જે પરમહંસ નથી; તે પરમહંસ બની બેઠા છે. ‘જગત્ મિથ્યા છે;’ એમ કહીને, જંગલ જવા વખતે, જળ પણ તે લઈ જતા નથી. સુધારાનો ડોળ કરનારા પણ, મોટા બ્રહ્મવાદી થઈને બેઠા છે. તે ગમે તેનું ખાય છે; અને ગમે તેને પરણે છે. સૌને સરખાં ગણે છે. ગમે તેનું ખાવાની ના નથી; સૌને સરખાં ગણવાની ના નથી. પણ તે ક્યારે?—જ્યારે જીવંતભાવ મટી જાય; જ્યારે માંદ તાંદ મટી જાય; જ્યારે ધૂળ અને સોનાની કીંમત સરખી લાગે; જ્યારે માન અપમાનનો હિસાબ ન રહે; ત્યારે. એવી ઉચ્ચ કોટિમાં આવવા માટે જ, જ્ઞાન જીવને, ઘાળુંજ જરૂરી છે. સમ્રાટનું મયુરાસન ખુલ્લું પડ્યું રહે છે; પણ ત્યાં બેસવાને, લાયક થયા વિના, બેસાય નહીં. હવે ઉપલા સ્તોત્રનો અર્થ કરવા, નહીં રોકાઉં. પૂર્વે એકવાર, અર્થ કર્યો હતા.

માનવમુસાફરી—જેમ હોડતી ટ્રેનમાં બેઠેલાં મુસાફરો, નવાં નવાં સ્ટેશનો જોતાં જોતાં, ચાલ્યાં જાય છે; તેમ માણસ, જીંદગીનાં નીચે જણાવેલાં સ્ટેશનો, જોતો જોતો ચાલ્યો જાય છે. કોઈ સ્ટેશને જીવનટ્રેન થોડીવાર રોકાય છે; અને કોઈ સ્ટેશનેથી, તુરત આગળ ચાલે છે. વિદ્યાનું સ્ટેશન, લગ્નનું સ્ટેશન, ધંધાનું સ્ટેશન, પુત્રાદિનું સ્ટેશન, વળી બીજી કોઈ આશ્વત્થનું, અથવા મોટા લાભનું સ્ટેશન. છેવટે વૃદ્ધાવસ્થાનું સ્ટેશન, અને આખરે મોતનું સ્ટેશન. ટ્રેનમાં બેઠો બેઠો, અવનવા દેખાવો, તે જોતો રહે છે. આ દેખાવો, જે અત્યારે જોયા, તે ઘડી પછી જીવના થતા જાય છે; અને અદૃશ્ય પણ થતા જાય છે. તેમ માનવમુસાફરીમાં, પિતાના ઘરમાં, આપણી સાથે માતાપિતા, આપણાં ભાંડુ, અને પિતાનાં ભાંડુ પણ હાજર હોય છે. માતાનાં માતાપિતા સાથે પણ, રહેવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આ બધા દેખાવ, આપણને સમજણ ન પડે; એવી રીતે, જોત જોતામાં ચાલ્યા જાય છે. પછી આપણી નજરે, આપણી સ્ત્રી, આપણો વસ્તાર, અને આપણો વહીવટ ચક્કર ચક્કર ફરે છે. આ વહીવટ પણ, દીનપ્રતિદીન બદલાતો જાય છે. આમ સ્ત્રી પુત્રાદિની સાથે ચાલતાં માલતાં, જે હોળુદોળુ પૂરી કરે છે; તે છૂટાં પડતાં જાય છે. ઇ. સ. ૧૮૪૦માં જે લોકો, અમદાવાદમાં હતાં; તે અત્યારે ૧૯૪૦માં નથી. ૧૯૪૦ નો કાફલો પણ, કાળના મુખમાં દોડ્યો જાય છે.

આ બધા દેખાવો, અથવા આ બધો અનુભવ, આપણને કહ્યા કરે છે કે—જેમ મોટા વંટોળની પાછળ, પાંદડાં ઉડે; તેમ કાળની પાછળ, માણસો ઉડી રહ્યાં છે. પાંદડાં જડ છે. થએલા અનુભવનો લાભ, લઇ શકતાં નથી. માણસ ચેતન છે. થએલા અનુભવનો લાભ લઇ, પોતે પોતાને જોઇ શકે છે. પોતે પોતાને જોળખી શકે છે. [વિચારો !]

આ મનુષ્યદેહ—દેહ ભલે ક્ષણભંગુર છે. નાશવંત છે; રોગોથી ભરેલો છે; તોપણ આ દેહથી, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે. માટે આ દેહને સાચવવા, ઋષિ મુનિઓએ, અને મોટા અવધૂતોએ પણ, પ્રયત્ન કર્યો હતો. ભગવાનને પામવા માટે, યોગાભ્યાસ અને ઉપાસના, ઘણા લાંબા કાળ સુધી, કરવાં જોઇએ. એમ કરવા માટે, આરોગ્યની, અને લાંબા આયુષ્યની જરૂર જણાય છે. આ બે જરૂરને પુરી પાડવા, તેઓ અમુક પ્રકારનું રસાયણ વાપરતા હતા. તે ‘રસસિદ્ધિ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ રસવિદ્યાના મુખ્ય પ્રવર્તક શ્રીસદાશિવ છે. શ્રીદત્તાત્રય, ગોરખનાથ આદિ નવ નાથ, ગોવિંદાચાર્ય, નાગાર્જુન, સિદ્ધનાથ, મન્થાનભૈરવ, સિદ્ધબુદ્ધ, કંથડી, કોરંડક, સુરાનંદ, સિદ્ધપાદ, કણેરી, નિત્યનાથ, નિરંજન, કપાલી, ગિંદુનાથ, કાકચંડીશ્વર, ગજ, અલ્પભ, પ્રભુદેવ, ટિંટિની, ભાલુકી, નાગદેવ, ખંડી, કાપાલિક, ચર્પટી, ઘોડાચોલી, ભાલુકી, વિગેરે, રસસિદ્ધો ગણાય છે. શ્રીઆઘશંકરાચાર્યના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય, ‘રસહૃદયતંત્ર’ નાણના ગ્રંથમાં બોલે છે કે—‘જીવન્મુક્તપદને મેળવવા ઈચ્છનાર પુરૂષે, અયોગ્ય આહાર વિહારથી, પુષ્ટ થએલા આ દેહનાં, આણુએ આણુ, રસાસિદ્ધિ દ્વારા, બદલી નાંખવાં જોઇએ. એટલે દિવ્યદેહ થયા પછીજ, દિવ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય.’

રસસિદ્ધિની આવી ઉત્તમ વાત, હું આપને કરવા બેઠો છું; તે મારી ભૂલ તો નથીને ? કારણ કે અત્યારે શુદ્ધ પ્રેમ વિનાનાં, સંયમ વિનાનાં, જોડકાં જેવાં, જીવડાં જેવાં પામર-પતિપત્ની-દંપતી-વરવહુ, ખોટાં સુખમાં ખર્ચાઇ રહ્યાં છે. વધારે વધારે નમાલાં બની રહ્યાં છે; અને નમાલી પ્રજાને, ઉત્પન્ન કરી રહ્યાં છે. તેમને રસસિદ્ધિની, અને લાંબા આયુષ્યની વાત કરવી; તે નકામી છે. માણસનું હૃદય, અયોગ્ય આહારવિહારથી ખવાઈ રહ્યું છે; ક્ષય રોગ લાગુ પડી ગયો છે. સ્વચ્છંદી વર્તન, મીઠા ઝેરની માફક, માણસને નિર્માલ્ય કરી રહ્યું છે. શુદ્ધ જન્મ મેળવ્યા છતાં પણ, શુદ્ધ આહાર વિહાર વિના, સારી જમીનમાં વાવેલાં કાંટાનાં અને થોરનાં વૃક્ષની માફક, માણસો બગડી ગયાં છે. કુદરતનો નિયમ એવો છે કે—આંખો વાવતાં, આંખો જ થાય; અને બાવળીયો વાવતાં, બાવળીયો જ થાય; પણ સ્વચ્છંદ કહે છે કે—‘મારી તાકાદ ભલભલાને કંપાવી નાંખે એવી છે—‘હું આંખોને બાવળીયો બનાવી શકું છું.’ માનવીનું માથું (મગજ), અને હૃદય—આ બે ઉત્તમ અંગો છે. આ બે અંગો, બહુજ સારી રીતે, વ્યવસ્થિત રહેવાં જોઇએ. તે બે વ્યવસ્થિત થયાં પછીજ, માનવીનો-માનવતાનો-વિકાસ થઇ શકે. cool head & warm heart—જેમનું મગજ શાંત હોય; અને અંતઃકરણ ઉત્સાહથી ભર્યું હોય; તે માણસ, મોટાં કામ કરી શકે. રેલ્વેની અને તારની ઓશીસમાં, અનિયમીત ઘડીયાળો, કામ આવતી

૧ વધારે સુંદર સ્ત્રીને દેખે; તો પરણેલીને પડી મૂકીને, અન્ય સુંદરી પાછળ દોડયા કરે; એવા પામર પતિનો પ્રેમ. પતિથી જરા દુઃખ થતાં, ગભરાઈ જઈને, છૂટા છૂટાની ધમકી આપે. એવી પામર સ્ત્રીનો પ્રેમ. આ બે સપેરેટ દુધનું દહીં. સોધું અને દેખાડવું, પણ જમતાં ફીકકું.

નથી. તેમ ભગવાનને પામવાના રસ્તામાં, ગમે એવા આહાર વિહાર કરનારાં માણસ, કામ આવતાં નથી. તે રસસિદ્ધિના અધિકારી નથી.

મારે કહેવાનો હેતુ, આપ સમજી શક્યાં હશે. ન સમજ્યાં હો-તો સાંભળો-કે-હું કોણ ? તેનો આ વિષય ચાલે છે. તેમાં 'હું દેહ નથી;' તેમ 'રમેશભાઈ' વિગેરે નામ આપીને, આ સંસાર ચલાવી રહ્યો છઉં; તે પણ 'હું નથી.' હું તેથી કોઈ જુદો છઉં; અને 'તે હું આત્મા છઉં;' એમ જે નિર્ણય, ઉપર આપણે સાંભળી રહ્યા છઈએ; તે નિર્ણયમાં, દેહ મુખ્ય સાધન છે. દેહ હોય; તોજ તે સિદ્ધ થઈ શકે. આ દેહ પ્રાપ્ત કરવા, આપણે અનેક તપ કર્યા હશે. દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી, તેની કીંમત આપણે ભૂલી ગયા છઈએ. દેહનો મુખ્ય હેતુ આત્મસુખ છે. આત્મસુખ પાસે, ઇંદ્રનું સુખ તુચ્છ છે; તો પછી, એક જમીનના ટુકડાનો ધણી-રાજા, અથવા પાંચ પચીસ કરોડનો ધણી-ધનવાન, શા હિસાબમાં છે ? માટે દેહની રક્ષા કરજો. રસસિદ્ધિ ન મળી શકે; તો કોઈ નહીં; પણ આહાર વિહાર તો અવશ્ય શુદ્ધ કરજો. સાદાઈથી ડરશો નહીં. અને સરલતાથી, જરા પણ અચકાશો નહીં. સાદાઈથી સંસારનો ભાર હલકો થશે; અને સરલતાથી, હૃદયનો ભાર હલકો થશે.

નીચું કુળ અથવા નીચો વર્ણ, એ દોષ નથી; સ્ત્રીનું શરીર હોય; તો તે પણ દોષ નથી. પણ જ્યાં જન્મ્યા; ત્યાં, તપ કરીને પાપ ન ધુવો; તે દોષ છે; આ હિંદ તપોવન છે. ભોગભૂમિ નથી. કર્મભૂમિ છે. કર્મ કરીને જન્મમરણ મટાડી દેવા, મનુષ્ય દેહ છે.

ઉપજાત—

વિદ્ઃ મે જનુર્યા દયનીયવંશ-જન્મેતિ મા વંશિ કદાપિ સ્થિન્ત્સ્વ ।

શ્રીકૃષ્ણચંદ્રાધરનિત્યસંગે, તિગ્મં તપસ્તે સહતે ન રાધા ॥

અર્થ—હે વાંસળી ! 'ક્ષુદ્ર વાંસથી મારી ઉત્પત્તિ છે; માટે મારા જન્મને ધિક્કાર છે;' એવો વિચાર તારે કદિ કરવો નહીં; કારણકે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી, તું શ્રીકૃષ્ણના અધરના નિત્ય સમાગમ વાળી છો. તારી ઉગ્ર તપશ્ચર્યાની અદેખાઈ, રાધાને પણ આવે છે.

વાંસળી પૂર્વે કોણ હતી; તે વાત, મેં આપને, દશમસ્કંધમાં કરી છે.

'હું બ્રહ્મ છઉં;' અથવા 'હું આત્મા છઉં,' એમ બોલવાની પણ, કોઈ કોઈ ધર્મોમાં મના છે. તેનાં કારણ એ છે. એક એ કારણ કે-'હું કોણ છઉં;' તે હજી ધણા જાણતા નથી. 'હું આ દેહ છઉં; અથવા 'હું માણસ છઉં;' એટલુંજ ધણા જાણે છે. આમ જાણનારા પાસે, જ્યારે કોઈ એમ કહે કે-'હું આત્મા છઉં.' 'હું પરબ્રહ્મ છઉં;' ત્યારે તે-ગુન્હો ગણાય છે. 'મંસુર' નામનો ઉગ્ર તપસ્વી ફકીર, હિંદમાં આવ્યો હતો. કોઈ સંતની સેવાથી, તેને 'હું આત્મા છઉં.' એવું જ્ઞાન થતાં; તેણે 'અનલહક' નો પોકાર કર્યો હતો 'અનલહક' એટલે 'હું બ્રહ્મ છઉં.' આ પોકાર કરનારો મંસુર ફરતો ફરતો, બગદાદના પ્રદેશમાં આવ્યો. લોકો તેને હસી કાઢવા લાગ્યા. આવી હાંસીથી, તેની બ્રહ્મ ખુમારી ઉતરી નહીં. બગદાદના ખલીફે, તેના ગાંડપણ માટે, તેને કેદ કર્યો. કેદમાં પણ 'અનલહક' ના ભણકારા મટ્યા નહીં. છેવટે તેના અંગના, ટુકડે ટુકડે કરી નાંખવાનો હુકમ થયો. હાથ કપાયા; પગ કપાયા; તો પણ 'અનલહક' નો પોકાર, ચાલ્યા કરતો હતો. જ્યારે તેની જીભ કાપી નાંખવાની તૈયારી થઈ; ત્યારે તે બોલ્યો કે-'ઉભા રહો ! એક પ્રાર્થના કરી લઉં.' પ્રાર્થના કરવાની રજા મળતાં, તે બોલ્યો હતો કે-' ખુદા ! જેઓએ મારી આ દશા કરી છે;

તેમને તું માફ કરજે. લગીર પણ શિક્ષા કરીશ નહીં.’ પ્રાર્થના પુરી થતાં, જીભ પણ કાપી નાંખવામાં આવી. વિગેરે વિગેરે.

ખીજે એવો પ્રકાર છે કે—‘હું આત્મા છઉં;’ એમ બોલવું; તે છેવટનું સ્ટેજ (ભૂમિકા) છે. નાનાં બાળક જેવાં, અણુસમજી મુમુક્ષુઓને, એવા પદની વાત કરવી; તે તેમને રખડાવી મારવા જેવી ભૂલ છે. કારણકે ક્રમે ક્રમે આગળ વધાય. કોલેજ ઉત્તમ છે. પણ તેમાં બણવા એસનારે, મેટ્રીક થવુંજ જોઈએ. રાત્રે સુતી વખતે, બાળકને પેંડા દેખાડ્યા હોય; તો તે જાગીને સુવે નહીં—સુવા દે નહીં. સ્વધર્મ પાળતા નથી; અને ‘હું બ્રહ્મ છઉં;’ એવો ડોળ કરનારા ધણા હોય છે. આવા પાખંડને મૂળમાંથી કાપી નાંખવા; ઉપદેશકોએ, આચાર્યોએ, આ ઉત્તમ ભૂમિકાને અધિકારી માટે ઢાંકી રાખી હોય છે. રાજ યુવરાજનું છે; પણ બાળકને—સગીરને—રાજ ન સોંપાય. સમજાય છે ને ?

હું કોણ ?—તે સંબંધી, આપ હવે બરાબર સમજ્યાં હશે કે—ધણાં સ્ત્રી પુરુષોનો ‘હું’, દેહમાં ઉંડે, દટાઈ ગયો છે. તે માણસો—‘હું લુલ્હો,’ ‘હું પાંગળો,’ ‘હું જાડો,’ ‘હું દુબળો, વિગેરે બોલી રહ્યાં છે. તેથી આગળ વધીને જોઈએ; તો ધણાં સ્ત્રી પુરુષોનો ‘હું’ આ સંસારમાં, ઉંડે દટાઈ ગયો છે. તેઓ બોલે છે કે—‘મારું નામ રમેશભાઈ, બાપનું નામ દુલાભાઈ, હું ડાહીનો દીકરો, અને હું ગાંડીનો વર—વિગેરે વિગેરે. મોત આવે છે ત્યાં સુધી, તેમનો ‘હું’ આટલામાંજ પડ્યો રહે છે. આસપાસનું વાતાવરણ પણ, તેને આટલામાંજ ડુબાડી રાખે છે. આ પ્રમાણે તે આગળ વધી શકતો નથી. આવો ગલુડીયા જેવો હું, ભય દેખીને ગભરાય છે; અને કોઈ રોટલો ધરે; તો કુદે છે. જે ‘હું’ ની શોધમાં, આપણે છઈએ; તે ‘હું’ આ નથી.

રાજ્યોને, ધનવાનોને અને સત્તાધારી લોકોને, સંસારનાં સુખ, મીઠાં—મધલાળ જેવાં લાગે છે. તેમાં તેઓ અંધ બનીને રહે છે. રાજ્યોને જગાડવા, પ્રભાતે બાટચારણો ખીરદાવલી બોલે છે; તે પણ, તેના સંસારના રાગને, વધારવા માટે થાય છે. માતા હાલરડે લિંચોળે—ત્યાં પણ—‘ભાઈ મારો ડાહ્યો; અને પાટલે એસીને ન્હાયો—હલ્લો—લો—હાલવાલરે—વિગેરે.’ આ હાલરડામાં પણ—ભાઈને સંસારમાંથી તારવાનો ઉદ્દેશ નથી; પણ ભાઈને સંસારમાં જુડાડવાનો ઉદ્દેશ છે.

હાલરડું તો, માતા મદાલસાએ ગાયું. તે સાંભળીને, પારણે સુતેલો અલર્ક જાગ્યો અધાર ઉંઘમાંથી ઉભો થયો. સાંભળો— [ઉપજાતિ]

શુદ્ધોઽસિ બુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ, સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ ।

સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં, મદાલસા પુત્રમુવાચ વાક્યં ॥૧॥

શુદ્ધોઽસિ રે તાત ન તેઽસ્તિ નામ, કૃતં ચ તે કલ્પનયાઽધુનૈવ ।

પંચાત્મકં દેહમિદં ન તેઽસ્તિ, નૈવાસ્ય ત્વં રોદિષિ કસ્ય હેતોઃ ॥૨॥

ન વા ભવાન્ રોદિતિ વૈ સ્વજન્મા, શબ્દોઽયમાસાદ્ય મહીસમૂહં ।

વિકલ્પ્યમાનો વિવિધૈર્ગુણાર્થૈર-ગુણાઞ્ચ મૌતાઃ સર્વલેખિયેષુ ॥૩॥

અર્થ—પારણે સુતેલા પુત્ર અલર્કને, હાલરડાં ગાતાં, મદાલસા (માતા) બોલી—કે—‘હે પુત્ર ! તું શુદ્ધ છો; તું બુદ્ધ છો; તું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છો; નિરંજન છો; સંસારરૂપી માયાથી રહિત છો; માટે સંસાર સ્વપ્નરૂપી મોહ નિદ્રાનો ત્યાગ કર;’ (૧) હે પુત્ર ! તું શુદ્ધ છો. એટલે

તારામાં દેહાદિમળનો ભેગ નથી. દેહાદિમળનો ભેગ નથી; તો પછી, તારે 'નામ' જેવું લપ પણુ ન હોય. એટલે અમે તારે જે કાંઈ નામ પાડીએ; તે ખરું નામ નથી. માત્ર તે નામ-કલ્પના વડે, વ્યવહાર સાચવવા જેટલું-નામ પાડ્યું છે. પાંચ ભૂતોનો અનેકો આ દેહ પણુ તું નથી. તેમ તે દેહનો સ્વામી (દેહી) પણુ, તું નથી. તો પછી તું શા માટે રહે છે? [૨] પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતોથી અનેકા, આ દેહને પામીને, દેહના જન્મ વડે, તારો જન્મ થયો; એમ માનીને તો, તું રોતો નથીને? તારો જન્મ થયો; એમ માનીને, કદિ તું રોતો હો; તો તને કહેવાનું કે-આ દેહ ગુણના વિવિધ પદાર્થો વડે બનેલો છે. સઘળા ઇન્દ્રિયોમાં પણુ, ગુણોના કાર્યભૂત, ભૂતો વિના બીજું કાંઈ નથી. એટલે દેહના જન્મ સાથે, તારો જન્મ થયો; એમ તારે માનવાનું નથી. તું અનાદિ છે. [૩]

ભૂતાનિ ભૂતૈઃ પરિદુર્બલानि, વૃદ્ધિ સમાયાંતિ યથેહ પુંસઃ ।

અન્નાંબુપાનાદિભિરેવ કસ્ય, ન તેઽસ્તિ વૃદ્ધિર્ન તેઽસ્તિ હાનિઃ ॥૪॥

ત્વં કંચુકે શીર્યમાણે નિજેઽસ્મિન્, તસ્મિન્ સ્વદેહે મૃદતાં મા વ્રજેથાઃ ॥

શુભાશુભૈઃ કર્મભિર્દેહમેતન્-મૃદાદિમૃદૈઃ કંચુકસ્તે પિનદ્ધઃ ॥૫॥

તાતેતિ કિંચિત્ તનયેતિ કિંચિત્-અંબેતિ કિંચિત્ દયિતેતિ કિંચિત્ ।

મમેતિ કિંચિત્ ન મમેતિ કિંચિત્-ત્વં ભૂતસંઘં ઇતિ માનયેયાઃ ॥૬॥

અર્થ—કાળે કરીને ભૂતો ક્ષીણ થઈ જાય. તેમાં બીજાં નવાં ભૂતો મળતાં, ક્ષીણ થએલાં ભૂતો વૃદ્ધિ પામે છે. તેમ અહીં દેહ વૃદ્ધિ પામે છે; તું વૃદ્ધિ પામતો નથી. તારે તો કાંઈ પણુ નિમિત્તે, વૃદ્ધિ નથી; અને ક્ષીણતા પણુ નથી. [૪] આ તારો દેહ નાશવંત છે. આ દેહ સર્પની કાંચળી જેવો છે-વસ્ત્ર જેવો છે. માટે 'દેહ હું છઉં'; એવું કદિ તું, માનીશ નહીં. કામ ક્રોધાદિ મૂઢતાને તાણે થઈને, કરેલાં શુભ અથવા અશુભ કર્મો વડે, આ તારો દેહ પુષ્ટ થએલો છે. એટલે કરેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવા માટેજ, આ દેહ તને પ્રાપ્ત થયો છે. એ ફળ ભોગવાઈ રહે, દેહ પડી જશે. દેહ પુષ્ટ થવાથી તું પુષ્ટ થતો નથી; દેહનો નાશ થવાથી, તારો નાશ થાય છે; એમ તારે જાણવાનું નથી. [૫] આ દેહ ભૂતોનો એક સંઘાત છે. આવા દેહમાં રહેલાં-કાંઈને. તું 'બાપ' કહે છે; કાંઈને તું 'પુત્ર' માને છે; કાંઈને તું 'બા' કહે છે; અને કાંઈને તું 'પ્રિયા' કહીને બોલાવે છે; કાંઈને તું 'સ્વજન' માને છે; અને કાંઈને તું 'દુશ્મન' માને છે. આ બધી તારી માન્યતા વૃથા છે. કાંઈ કાંઈનું નથી. આ તો કર્મ ચૂકવવા, મળેલો મેળો છે. કર્મ ચૂકવાયા પછી, કાંઈ અહીં ટકવાનું નથી. [૬] [ધીમે ધીમે વાંચો ! વાંચીને વિચારો !]

દુઃખાનિ દુઃખોપગમાય ભોગાન્, સુખાય જાનાતિ વિમૂઢચેતાઃ ।

તાન્યેષ દુઃખાનિ પુનઃ સુખાનિ, જાનાતિ વિદ્વાનવિમૂઢચેતાઃ ॥૭॥

હાસોઽસ્થિસંદર્શનમશ્નિયુગ્મ-મત્યુજ્વલં યત્કલુષં વસાયાઃ ।

કુચાદિ પીનં પિશિતં ઘનં તત્, સ્થાનં રતેઃ કિં નરકો ન યોષિત્ ॥૮॥

યાનં ક્ષિતૌ યાનગતશ્ચ દેહો, દેહેઽપિ ચાન્યઃ પુરુષો નિવિષ્ટિઃ ।

મમત્વમુર્વ્યા ન તથા યથા સ્વે, દેહેઽસ્તિ માત્રં ચ વિમૂઢતૈષા ॥૯॥

અર્થ—પારણામાં પોટેલા હે જીવ ! હે ચેતન ! અવિવેક વડે જેનું ચિત્ત, અત્યંત મૂઢ થઈ જાય છે; તે દુઃખોને, દુઃખ દેવા આવેલાં માને છે; અને સુખોને, સુખ દેવા આવેલાં માને છે. વિવેક વડે જેનું ચિત્ત જગ્રત છે; તે દુઃખોના ગર્ભમાં, સુખને દેખે છે; અને સુખોના ગર્ભમાં, દુઃખને દેખે છે. [૭] સ્ત્રીને પ્રસન્ન રાખવા; પુરુષ મરી શીટ છે. રખે પુત્ર, સ્ત્રીરૂપ ખડકે અક્ષણાઈને, તુટી કુટી ન જાય; તે માટે મદાલસા પુત્રને કહે છે કે—હે પુત્ર ! સ્ત્રીનાં દાંત દેખાય; એવું વ્હાલું હાસ્ય, સ્ત્રીની અતિ ઉજ્જવલ બે મોહક આંખો, ચરખીની જમાવટથી, કઠણ થઈ પડેલા સ્ત્રીના બે સ્તન, વળી તેને ચોળતાં—મસળતાં, પુરુષને થઈ પડેલો આનંદ; આ બધાં કારણોથી, મૂઢ પુરુષ, સ્ત્રીને પોતાના સુખનું સ્થાન માની બેસે છે. પણ ખરી રીતે એમ નથી. સ્ત્રીને અત્યંત ઉલ્લાસથી સેવનારા, રસીક પુરુષો પણ, ‘તેમાં કાંઈ નથી;—કાંઈ નથી’,—એમ કહેતા કહેતા, અંતે પાછા વળ્યા છે. કામીઓને સ્ત્રી નરકમાં ફેંકી દે છે; માટે સ્ત્રીનો, વિષયસુખ માટે અનુભવ કરતા પુરુષ, સ્ત્રીને અંતે નરક સમાન ગણે છે. [૮] (પૃથ્વી ઉપર એટલે) પૃથ્વીમાં વાહન રહે છે. વાહનમાં દેહ બેસે છે; અને દેહમાં પુરુષ (ચેતન) બેસે છે. વાહનને પૃથ્વીમાં મમતા નથી; દેહને વાહનમાં મમતા નથી; તો પછી પુરુષને, દેહમાં મમતા શા માટે રાખવી ? દેહ પણ ચેતનનું એક વાહન છે. અથવા વસ્ત્ર છે—ઢાંકણ છે. દેહમાં મમતા કરે; તો તે મૂઢતા છે. [૯]

કેમ સાવધાન છોને ? આવું સાંભળવા લાયક છોને ? જંગાળના રાજા ગોપીચંદને, માતા મેનાવતીએ, આ પ્રમાણે જ જાણ્યો હતો. આવાં પવિત્ર ત્યાગી માયાપ, જેને ઓરડે હોય; તેને ઘેર બેઠાં ગંગા છે. અડસડે તીર્થો, ત્યાં આવીને વસે છે. મોટા મોટા સંત મહાત્માઓએ, અને આચાર્યોએ, કરી આપેલા નિર્ણયો, ત્યાં અનાયાસે સંભળાય છે. વંદન કરો એવાં માયાપને, તેમની આજ્ઞા પાળનારા પરિવારને ! અને ત્યાં ખુંદાતી રજને ! ગમે એવાં કામમાં હો; તોપણ આત્મીક વાતો સાંભળવામાં, પ્રીતિ રાખતા રહેજો. સંસારની અથડામણોમાંથી તે અચ્ચાવી લેશે.

છવટમાં—આપણે આપણને ન જાણુવા—તે ભયંકર ભૂલ છે આ એક ભૂલ, અનેક અવતારોને ઉભા કરશે; અને આ એક સુધારો, ચોરાસી લાખ અવતારોને ભુંસી નાંખશે. સંતો નિર્ણય કરીને બોલ્યા છે કે—

‘જીન આપકું જોયા નહીં, મન મેલકું ધોયા નહીં

દિલ ડાઘકું જોયા નહીં; અંધોલ કીયા સો ક્યા હુવા ? ૧

કાજ કિતાબો જોલકે. મસરા સુનાવે ઓરકું

દિલકા ખખર પાયા નહીં; કાજ બન્યા તો ક્યા હુવા ? ૨

જોગી તે જંગમ સેવડા, સખ લાલ કપડાં પહેરતા;

મેં કૌન ? તે પાયા નહીં; કપડાં રંગ્યાસેં ક્યા હુવા ? ૩

બસ ! આટલુંજ. આપને સારું થણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ—જયસાંબ—વિગેરે, જે આપને ગમે તે. [વ્હાલા સગાને, આપવા જેવી, આ વસ્તુ છે.]

અમદાવાદ. મોક્ષમંદિર
સંવત ૧૯૯૬ ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૧૧
ભાગુની પવિત્ર મરણતિથિ.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ

જ્ઞાન તરફ બેપરવા.

પુસ્તક માટે પાઈ ન મળે, અને લાકુ માટે લાખો.

દરેક ધંધામાં, તે ધંધાના જ્ઞાન વિના, માણસ મુખી ગણાય છે. એવા અભણ પુરુષનો ક્યાંઈ ધડો થતો નથી, અને તે પોતાનો નિર્વાહ માંડમાંડ ચલાવી શકે છે. આ વાત ઘણા બોકો સમજે છે, માટે આ સંસારમાં મુખી થવાની ઇચ્છાથી, નિશાળોની રીનો ખર્ચ, તથા નિશાળનાં પુસ્તકોનો ખર્ચ, બોકો વેડી લે છે; પણ ધાર્મિક જ્ઞાન તથા ધાર્મિક પુસ્તકો તરફ, સોએ નવાણું ટકા, બેપરવા વધી છે. વ્યવહાર સાચવવા અગર માન લેવા, બોકો ધનના ઢગલા કરે છે. સીનેમા, નાટક તથા સોડા લેમન વિગેરે વ્યસનોમાં, બોકો પૈસાનું ઘણું પાણી કરે છે; પણ ધાર્મિક પુસ્તક માટે, પાઈ વાપરવા રાજી નથી. મફત આપો; તો ભીડાભીડ કરી, લઈ લેવા ખુશી છે. “પાઈ આપવાની છે,” એમ કહીએ, તો કહે છે કે “કાંઈ જરૂર નથી.” મંદિરમાં સામગ્રિનું કહો, તો ત્યાં બોકો કાંઈક વાપરે છે. ગોરને ટાંણેટચકે પાંચ પચીસ આપવા પડે, તો આપે છે; પણ ગોરના બાળકોને ધાર્મિક શીક્ષણ આપવામાં, યજ્ઞમાનો બેદરકાર રહે છે. માણસો મરી જાય છે; તેની પાછળ હજારો રૂપિયાનો ધર્મોદા કરે છે. તે રકમ પણ, કાંતો લાકુમાં, અને કાંતો યાત્રામાં ફના થાય છે; પણ થોડાં ધાર્મિક પુસ્તકો લઈ, જમનારાએને આપવાં, તે વાત તદ્દન ભુલાઈ ગઈ છે. દિકરીને દાયજમમાં (૫૦૦) આપે છે; પણ દુઃખમાં દિલાસો આપે; એવું-એકાદ સાંઝું પુસ્તક આપતા નથી. લાકુ જમાડવાનું કહો, તો ચોરાશી નેટલો ખર્ચ કરી નાખે છે; પણ જમનાર દરેક બ્રાહ્મણને, સંખ્યાનું પુસ્તક આપવાનું કહો; તો ના પાડે છે. યાદ રાખજો કે-જ્ઞાન વિના ભક્તિ અને કર્મ શીક્ષાં છે. એટલા માટેજ શ્રુતિ કહે છે કે-“જ્ઞાન વિના મુક્તિ મળે નહીં.” ધાર્મિક પુસ્તકો લઈને વહેંચવા, એ ધનવાનનું કામ છે; પણ પોતાને માટે, એવાં થોડી કીંમતનાં પુસ્તકો લેવાં; એ સર્વ મનુષ્યની ફરજ છે. બાવા સાધુ અને કેટલાએક ધર્મનાયકો કહે છે કે: ‘રામ રામમે’ સખ આ ગયા.” તુલસીદાસજી જે એવું સમજ્યા હોત; તો રામાયણનું પુસ્તક લખવાની, તેમને જરૂર પડત નહિ. શુકદેવજી અગર વેદવ્યાસ, જે એવું સમજ્યા હોત; તો ભાગવતની હયાતી હોત નહિ. ગીતા આદિ પુસ્તકોની પણ, જરૂર જણાત નહીં. કેટલાએક ધર્મનાયકો ગભરાય છે કે “રખે પુસ્તકો વાંચીને, બોકો જ્ઞાની બની જશે; તો આપણું પોગળ ચાલશે નહીં.” આ ભયંકર ગેરસમજ છે. સત્પુરુષો તરફથી, પુસ્તકદારા જ્ઞાનનો જે વારસો મળે છે, તે અમૂલ્ય છે. તે પુસ્તકો સાદી અને સરલ ભાષામાં હોય; તથા જીવન કીંમતમાં મળતાં હોય; તો ભારે ઉપકાર સમજવો. બાર માસે ઘીનો, તેલનો, ગ્યાસલેટનો, દાતણનો, સાબુનો-ખર્ચ જેમ રાખો છો; તેમ જ્ઞાન ખાતાના ખર્ચની ખાસ જરૂર છે.

છાપખાનાની સગવડ થતાં, પુસ્તકો પ્રથમના કરતાં, ઘણાં જ સસ્તાં મળે છે. છતાં બેપરવા રાખવી, એ પોતાનું બગાડવા જેવું છે. વ્યવસ્થાપક.

મોક્ષમંદિરમાંથી પ્રગટ થએલાં પુસ્તકો.

જ્ઞાનના જ્ઞાસુઓને આવાં સાદાં અને સસ્તાં પુસ્તકો ભાગ્યેજ મળી શકશે

મોક્ષપત્રિકા

પાકાં પુરાણી બંધામણી સાથે } સંવત ૧૯૦૬ થી ૧૯૬૫ની કાષ્ઠલ. } દરેકના ૨-૬-૦

રાસ પંચાંગ્યાથી અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને રાસ. ...

ધણા ખુલાસા અને ધણાં રસીક પદો સાથે

કીંમત ૧-૮-૦

વૈરાગ્યશતક

...

રા. ૧-૦-૦

વેદાંત કેસરી

૧-૪-૦

યોગતારાવલિ 'શંકરાચાર્યની યોગપ્રસાદી' તથા છદર્શન શું?—દરેકના

૦-૨-૦

તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી

૦-૨-૦

વેદાંતકેસરી પ્રથમ પ્ર.

૦-૧૦-૦

શરણાંગતિ બે ભાગ—દરેકના

૦-૧-૦

ગણીપનિપદ

કીંમત ૦-૨-૦

શ્રીચર્યપંચરિકા તથા શ્રીમોદસુદગર—દરેકના

...

...

કીંમત ૦-૧-૬

શ્રી તત્ત્વબોધ અને આત્મબોધ—દરેકની

...

...

કીંમત ૦-૩-૬

વિવેકચૂડામણિનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ ૧-૧૨-૦; પાતંજલયોગદર્શન સંપૂર્ણ ગ્રંથ ૨-૪-૦

૨-૪-૦

પાતંજલયોગદર્શનનાં પ્રકરણો—સાધનપાદ તથા વિમુત્તિપાદ—દરેકના...

૦-૮-૦

સમાધિપાદ ૦-૧૨-૦, કેવલ્યપાદ ૦-૪-૦,

પ્રાણતત્ત્વ

૦-૨-૦

વેદાંતવિચાર શ્રી શંકર તથા મંડન પંડિતનો, અને હસ્તામલકનો સંવાદ—દરેકનો

૦-૧-૦

રઘુવંશ પ્રથમ તથા દ્વિતીય સર્ગો પદચ્છેદ, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષાંતરસહિત ૦-૧૨-૦

રઘુવંશ ત્રીજો સર્ગ પદચ્છેદ, તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

૦-૬-૦

રઘુવંશ ચોથો સર્ગ ૦-૩-૬.

હું કોણ ?

૦-૪-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૧, ૩, ૫-૧૨-૧૬ અધ્યાય દરેકના

૦-૩-૦

,, સાંખ્ય વિભેચન સહિત બીજા અધ્યાય ૦-૬-૦, ચોથો અ.

૦-૪-૦

સમસ્થગીતા સંસ્કૃત શ્લોકો સારા મોટા ગુજરાતી ટાઇપમાં. વાંચનની

ખાસ શુદ્ધિ માટે. સંસ્કૃત બ્રાહ્મણની નોટ સાથે

૦-૪-૦

હિપનયનસંસ્કાર, શિવમહિમ્નઃ, અભસ્તુતિ—દરેકના ૦-૪-૦. વિવાહસંસ્કાર

૦-૩-૦

રામ અને રામાયણ, સાધનાપંચક, વેદાંતયોગનો મેળ, અને મંતરામ શતાબ્દી. દરેકના

૦-૧-૦

મોક્ષવાણી—તુલસીકૃત રામાયણમાંથી ચુટેલા સુંદર પ્રસંગો

૨૬ કાગળ ૦-૮-૦

બહારગામ માટે પોસ્ટેજ બે આના જુદા

૦-૧૨-૦

માનવીઓનો મેવો, અને રંડાપો—દરેકના ૦-૧-૦

શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃત ૦-૩-૦

ધાર્મિક પ્રથમ પોથી, તથા બીજી પોથી, કર્મ—જ્ઞાન અને

અભિ, સ્તનાની ટોપલી. પ્રભુ કેમ હરના હર ? આડ

વસ્ત્ર શું કરશે ? એકાદશી, શ્રીકૃષ્ણનત્ત્વ, શિવલિંગ

શું છે ? સમપદી, વર્ણબ્યવસ્થા, સ્ત્રીઓ અને અત્યારનો

સુખાચો, વિધવાઓને અને વિધુરોને, દેવતા દિકરા,

વેદાંતના એકડા તથા મુમુક્ષુની સુડી તં. ૧

“તમે ક્યાં છો”

દેવ અને વાલી કુંચી, આદ્ય, દરેકના ૦-૦-૩ એક સાથે એક રૂપિયાની ૭૫ નકલ.

મુર્તિપૂજા અને દેવમંદિરો, શિવમહિમ્નઃ તથા શકાદય પુરૂષસુકત સાથે

ગુજરાતી ટાઇપમાં, માત્ર શ્લોકો. દરેકની

૦-૦-૯

પૂર્વ તથા હિતરની નાત્રાનો ભામીયો—ગ્રાહકોને ૧ ૮-૦ બદલે

૧-૦-૦

પરબુ કેવી રીતે ? બે ભાગ—દરેક ભાગના ૦-૨-૬ એક સાથે બે ભાગના

૦-૫-૦

